

HOOFDSTUK 3

Gilden en neringen

3.1 Inleiding

Over gilden is al veel geschreven, met name vanuit economisch perspectief.¹ Een van de eersten die zich met dit onderwerp bezighielden, was Pieter de la Court, de auteur van *Het welvaren der stad Leiden* uit 1659. In zijn optiek vormden gilden een bijzondere ‘pest’ voor de stedelijke economie. De verenigingen waren schadelijk, onrechtvaardig en stonden een vrije handel in de weg.² Niet alleen sloot de gildendwang producenten van buiten Leiden uit die mogelijk veel goedkoper waren, ook maakten de reglementen van de corporaties het moeilijk om meerdere ambachten tegelijk uit te oefenen. Daarnaast moest De la Court weinig hebben van de drempels om toe te treden tot een gilde. Wie een beroep wilde uitoefenen, moest zich als een slaaf aan een meester onderwerpen om daarna voor veel geld een gildenproef te mogen doen. Op deze manier konden ambachten zich niet vrij ontwikkelen en dat is vragen om ‘gedurige kwellingen en bekeuringen’ door gildenbestuurders.³

De la Court snijdt met dit laatste een nog nauwelijks onderzocht fenomeen aan: de rechtspraak van gilden. Gildenbesturen bogen zich als scheidsrechter over overtredingen. Ook konden ze bemiddelen in conflicten waarbij leden van de corporatie betrokken waren. Dit hoofdstuk behandelt de betekenis van gildenfora binnen de Leidse *geschilbeslechtingdelta*. Daartoe zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op de vormen en procedures van de rechtspraak door Leidse gilden. Ook wordt nader gekeken naar de betrokken eisers en gedaagden. Wie waren zij en welke geschillen hadden zij? Wanneer mobiliseerden ze gildenbesturen om kwesties op te lossen? In welke gevallen werden de bestuurders gepasseerd? Daarnaast worden de aan gilden verwante neringen bestudeerd. Neringen waren verticaal georganiseerde verenigingen van textielproducenten die alle fasen van het productieproces omvatten, een soort productschappen dus. Deze waren vrij omvangrijk, niet in de laatste plaats omdat de textielbranche zo’n dominante positie innam in Leiden. Net als gilden kenden neringen een georganiseerde rechtspraak. Deze zal op dezelfde wijze als die van de gilden worden bestudeerd, waarna in de conclusie beide vormen met elkaar worden vergeleken. Steeds zal de Leidse

1 Voor een overzicht, zie o.m. Bos, *Uijt liefde tot malcander*, 24-29; Lucassen, ‘Het welvaren van Leiden’, 16-22; Prak, ‘Een verzekerd bestaan’, 49-54. Over Leidse gilden: De Vries (ea), ‘Spectaculair succes en diep verval’, 96-105 en de daar genoemde literatuur.

2 Driessen, *Het Welvaren van Leiden*, 106, 107. Vgl. Blom, ‘Burger en belang’, 99-112, m.n. 106-107.

3 Driessen, *Het Welvaren van Leiden*, 104-115, citaten op p. 112, 113.

situatie als uitgangspunt worden genomen. De schaarse secundaire literatuur over dit onderwerp zal zoveel mogelijk in dit hoofdstuk worden verwerkt.

3.1.1 Historiografie

De rechtsprekende en bemiddelende activiteiten van neringbesturen zijn nog niet eerder systematisch in kaart gebracht, die van gildenbesturen maar mondjesmaat.⁴ Weliswaar stipte J. ter Gouw in de negentiende eeuw enkele geschillen aan die in de gildenkamers besproken werden, maar hij beschouwde ze als 'kleinigheden', om vervolgens over te gaan op de bespreking van gildenmaaltijden.⁵ J.C. Overvoorde had meer oog voor de rechtspraak in gildenzaken en de bijbehorende straffen. Hij maakte onderscheid in schendingen van de reglementen, geschillen tussen gildenbroeders en kwesties tussen gilden onderling.⁶ Hij diepte de categorieën niet verder uit. Aan klachten over geleverd werk besteedde hij helemaal geen aandacht. Mogelijk lag dit aan zijn bron, de rekeningen van gilden in Dordrecht.⁷ Later, in zijn verhandeling over de ambachtsbroedersschappen in Leiden beschreef hij 'berechtingen' uitsluitend aan de hand van gildenreglementen. Registers waarin de rechtsprekende activiteiten van gilden zijn opgetekend, liet hij buiten beschouwing.⁸

R.M. Dekker was in 1985 een van de eersten die de praktijk van geschilbeslechting binnen gilden onderzocht. Hij bekeek arbeidsconflicten van droogscheerders. Dat waren textielarbeiders die in Leiden niet in een nering, maar in een gilde waren georganiseerd. Een aantal van deze conflicten werd aan het gildenbestuur voorgelegd, maar meestal kozen de betrokken partijen voor meer informele oplossingen.⁹ Dekker wijst op zogeheten courtvergaderingen of bijeenkomsten van knechten van één of meerdere werkplaatsen van droogscheerders. Daarin stelden de droogscheerders looneisen op en werden onderlinge geschillen besproken en tot een einde gebracht, doorgaans met hoge boetes. Ook konden ze besluiten tot een werkonderbreking.¹⁰ Nu zijn de werkplaatsen van droogscheerders weinig representatief voor Leiden. Het waren een soort ateliers die werk boden aan soms wel veertig arbeiders. Alleen de Leidse schrobbelaars kenden ook zo'n grootschalige bedrijfsvoering. Niet toevallig beperkten stakingen zich hoofdzakelijk tot deze beroepsgroepen.¹¹ Andere ambachten waren veel klein-

4 Posthumus schreef wel over het controleapparaat van neringen, maar niet over de controle zelf. Hij beperkte zich bij de beschrijving tot de reglementen (Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II*, 438-462).

5 Ter Gouw, *De gilden*, 78.

6 Overvoorde, *Rekeningen van de gilden van Dordrecht*, xxx-xl en 1-8.

7 Idem, xv.

8 Idem, 'De Leidsche ambachtsbroedersschappen', 369-372.

9 Zie Dekker, 'Arbeidsconflicten', 73. Droogscheerders egaliseerden laken door opstaande haren te scheren (De Baan, *Goed garen*, 19-21).

10 Zie ook Griessinger & Reith, 'Oberigkeitliche Ordnungskonzeptionen', 117-180, met name 134vv.

11 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 183. Vuilverklaringen worden maar in weinig takken van nijverheid gevonden en bovendien maar in een handjevol plaatsen. Het gaat om droogscheerders, hoedenmakers, schrobbelaars, wevers en knechten in de suikerraffinaderij (vgl. Dekker, 'Getrouwe broederschap', 13). Wevers hebben maar enkele keren een werkonderbreking gehouden (Dekker, 'Arbeidsconflicten', 76,77,79,80). Schrobbelaars kamden de stof, zowel t.b.v. het spinnen als, later in het proces, ter voorbereiding op het droogscheren (De Baan, *Goed garen*, 29-31).

schaliger opgezet, waarbij één meester hooguit enkele knechten in dienst had. De omgang met conflicten kan zodoende anders zijn geweest. De verticaal georganiseerde textielneringen staken weer anders in elkaar, ook op het gebied van de rechtspraak. De bevindingen van Dekker zijn dus niet zonder meer geldig voor andere ambachten in Leiden.

Omstreeks dezelfde tijd verschenen studies naar de manier waarop corporaties van meer traditioneel georganiseerde ambachten met geschillen omgingen. C. Poni bijvoorbeeld onderzocht conflicten die in de achttiende eeuw door het schoenmakersgilde van Bologna voor de stedelijke en gewestelijke overheden aanhangig werden gemaakt. Hij beperkte zich tot geschillen tussen de diverse beroepsgroepen binnen het gilde, zoals schoenmakers en schoenlappers. In deze kwesties draaide het volgens hem niet alleen om economische belangen, maar vooral ook om de status van de betrokken partijen. De conflicten versterkten volgens hem de groepsidentiteit.¹² H. Deceulaer onderzocht verschillende kwesties binnen gilden in Antwerpen, variërend van overtredingen, beledigingen, tot strijd tussen corporaties onderling. Zijn bronnen waren de archieven van de schepenenbank. De rechtspraak van de gilden zelf liet hij buiten beschouwing wegens gebrek aan materiaal. Deceulaer ontdekte dat de bereidheid om geschillen bij de schepenen aanhangig te maken per soort corporatie verschilde. Met name ambachten die zich richtten op de eigen stedelijke afzetmarkt waren veelvuldig in de boeken te vinden, evenals gilden die in verval waren geraakt en steun zochten. Werkverenigingen die een eigen vorm van arbitrage kenden, zoals de Antwerpse textielindustrie, schikten zaken doorgaans vroegtijdig in der minne, waardoor ze zich niet tot het stadsbestuur hoefden te wenden. Daarnaast toonde Deceulaer aan dat in iedere beroepsgroep andere conflicten de boventoon voerden.¹³

De gedifferentieerde benadering van Deceulaer is interessant. Ambachten verschilden van elkaar wat betreft werkwijze, afzetgebied, marktgevoeligheid, status en concurrentiepositie. Maar ook binnen werkverenigingen bestond wat dit betreft verscheidenheid, zo toonde Poni aan. Beide auteurs baseerden zich op archieven van stedelijke en gewestelijke autoriteiten. Onenigheden en overtredingen die de bestuurders van gilden en neringen zelf afhandelden, bleven zo buiten beeld. Voor een deel kan dit niet anders, omdat de betrokkenen problemen soms mondeling oplosten in de werkplaats, op straat of in de kroeg. Maar kwesties werden evengoed tijdens vergaderingen van het gildenbestuur besproken. In dat geval lieten de zaken sporen na in bijvoorbeeld 'kwestieboeken'. Helaas zijn deze in Leiden nauwelijks bewaard gebleven, ondanks het feit dat de stad relatief veel corporaties telde. De registers die er nog zijn, beslaan bovendien uiteenlopende perioden in zowel de zeventiende als de achttiende eeuw. Ook variëren ze sterk in aantallen genoteerde conflicten en verschilt het informatiegehalte ervan per gilde. Toch vormen de boeken een noodzakelijke aanvulling op gegevens uit de schepenenarchieven. In tegenstelling tot de Antwerpse gilden spanden de beroepsver-

¹² Poni, 'Norms and disputes', 83, 107-108. Tot een soortgelijke conclusie kwam ook K. van Honacker in haar studie naar de invloed van ambachten op de politieke cultuur in Brussel. Zij analyseerde processen van corporaties voor de Raad van Brabant, waarin het naar haar mening met name ging om 'de samenhang van het ambachtswezen', zowel binnen de eigen geleederen als naar buiten toe (Van Honacker, 'Brusselse ambachten', 209-210).

¹³ Deceulaer, 'Guilds and litigation', 205-208.

enigingen in Leiden zelden een zaak aan voor de vierschaar. Een en ander staat in schril contrast met de in *Het welvaren der stad Leiden* opgevoerde 'voortdurende kwellingen en bekeuringen'.¹⁴

3.1.2 Onderzoeksopzet

In het vervolg van dit hoofdstuk komen de verschillende in het gemeentearchief van Leiden aangetroffen gilden- en neringboeken en de daarin beschreven kwesties en oplossingen aan de orde. Gezien de summiere aanwezigheid van archieven met betrekking tot gildenrechtspraak is de onderzoeksperiode 1664-1668 verruimd en afhankelijk gemaakt van de bron. Zodoende wordt het mogelijk het beschikbare materiaal te onderzoeken en onderling te vergelijken. Vanzelfsprekend kleven hier bezwaren aan, met name op het gebied van de representativiteit van de gegevens. Hier zal in de conclusies rekening mee worden gehouden. Maar omdat de bestudeerde gilden over het algemeen met betrekking tot rechtspraak steeds vrijwel hetzelfde te werk gingen en in de onderzochte perioden niet of nauwelijks van aanpak veranderden, wegen de voordelen van deze aanpak tegen de nadelen op. De gildenboeken bieden een uniek kijkje in de keuken van de gildenrechtspraak. Ze geven een beeld van binnenuit, dat in de tot nu toe verschenen studies werd gemist.

De onderzochte gildenboeken zijn erg wisselend van kwaliteit. Ook daarmee is rekening gehouden bij de bestudeerde periode. In principe is uitgegaan van een periode van twintig jaar, maar wanneer de registers tijdelijk niet of nauwelijks zijn bijgehouden, is de onderzochte tijdspanne vergroot om zoveel mogelijk zaken met elkaar te kunnen vergelijken. Omgekeerd werd, bij erg omvangrijke boeken, de bestudering hiervan beperkt. Het eerst zal het glazenmakersgilde worden besproken. De zeer onregelmatig bijgehouden registers van deze corporatie lopen van 1620 tot 1743. Bestudeerd is de periode 1620-1668, waarvan het laatste jaar samenvalt met dat van de in deze studie als uitgangspunt genomen onderzoeksperiode. Vervolgens komen de chirurgijns aan bod. Hun notulenboeken met betrekking tot geschilbeslechting en rechtspraak beslaan de jaren 1682-1798. Het onderzoek omvat de periode 1682-1700. Daarna volgen de geschillen uit het commissieboek van de apothekers dat begint in 1719 en eindigt in 1782. Het onderzoek gaat, gezien de onderbrekingen in de bron door tot 1750. Het 'dagboek' van het doodbiddergilde loopt van 1682 tot 1775. Omdat het register veel tussenliggende gaten bevat, zal de bespreking ervan eindigen met het jaar 1742. Van de zeven textielneringen in Leiden heeft alleen de lakennering een doorlopende reeks processen nagelaten. Eén zogeheten 'kwestieboek' omspant de jaren 1665-1696 - het deel ervoor ontbreekt - en telt vele honderden zaken. De bestudering ervan is daarom teruggebracht tot 1665-1668.

¹⁴ Gilden in Antwerpen spanden in 1674-1675 honderdvijftig civiele processen aan voor de schepenbank. Aangezien de stad ruim vijftig corporaties telde, kwam dit neer op een gemiddelde van drie zaken per gilde (Idem, 180) In Leiden kunnen in de dingboeken van grote zaken tussen 1664 en 1668 maar twee rechtszaken worden gevonden die door gildenbesturen zijn aangepanspannen. De vredemakersboeken van 1664 bevatten vier processen die door gilden zijn begonnen. Individuele gildenleden maakten eveneens zaken aanhangig bij de stedelijke rechtbanken.

Het onderzoeksmateriaal laat door de versnippering maar in beperkte mate een onderlinge vergelijking toe, zowel ten aanzien van de betrokken gilden als de door hun bestuurders behandelde zaken. Ook het gebrek aan secundaire literatuur op dit punt maakt dat dit hoofdstuk vooral een verkennend karakter krijgt. Toch is het beschrevene van groot belang voor het begrip van geschilbeslechting door gilden en neringen. Het biedt een blik op de procesgang, de behandelde geschillen, de betrokken partijen en hun strategieën. Deze onderwerpen zullen steeds achtereenvolgens voor de genoemde gilden en neringen worden besproken. Wat betreft de geschillen worden telkens overtredingen van de reglementen, conflicten tussen gildenbroeders onderling en met buitenstaanders behandeld.

3.2 Het glazenmakersgilde

3.2.1 Ontstaan en ontwikkeling

Glazenmakers in Leiden hadden een eigen beroepsvereniging. In veel andere plaatsen behoorden ze samen met kunstenaars tot het Sint-Lucasgilde. Maar omdat het Leidse kunstenaarsgilde in de loop van de zestiende eeuw werd opgeheven wegens gebrek aan afzet, waren de glazenmakers genoodzaakt om een eigen corporatie op te richten.¹⁵ Aanvankelijk flirtte het gilde nog wel met de naam van de patroonheilige Lucas. Zo presenteerde het bestuur zich in een notariële acte uit 1616 als deken en hoofdmannen van het Sint-Lucasgilde, 'wezende 't glazenmakersgilde binnen dezer stede'.¹⁶ Bovendien moesten de hoofdmannen volgens de gildenbrief van 1615 binnen zes weken na Sint Lucasdag financiële verantwoording afleggen.¹⁷ Maar al gauw stond de corporatie vooral te boek als 'gilde der glasschrijvers en glasmakers' of korter als 'glazenmakers'. De naam van de patroonheilige verdween naar de achtergrond. In 1660 breidde het gilde zich uit met de glasverkopers. De naam van het gilde bleef ongewijzigd.¹⁸

Wanneer het Leidse glazenmakersgilde precies is opgericht, is niet bekend. Vermoedelijk viel het ontstaan samen met het aantrekken van de stedelijke economie aan het einde van de zestiende eeuw. In die periode werden veel corporaties gesticht.¹⁹ De eerste gildenbrief stamt uit 1615. Deze werd ondertekend door de deken, drie hoofdmannen en achtentwintig leden. In 1624 betaalden volgens het gildenregister dertig meesters contributie aan de corporatie, terwijl daarnaast nog achttien knechten inge-

¹⁵ Overigens werd het Lucasgilde in 1642, uitsluitend voor schilders, graveurs, glazensnijders en kunstverkopers, weer opgericht. Zie Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis* V, 187-195; Bredius & Martin, 'Leidsche St. Lucasgild', 123,124; Sluijter (ea), *Leidse fijnschilders*, 29,31.

¹⁶ RAL, GA, inv.nr. 535.

¹⁷ Idem, inv.nr. 504, art. 15.

¹⁸ RAL, SAI, inv.nr. 76, p. 222v. Voor het samengaan met de glasschrijvers, zie b.v.: RAL, SAI, inv.nr. 55, p. 81v. Zie ook Orlers, *Beschrijvinge der stad Leiden*, 735.

¹⁹ De Vries (ea) 'Spectaculair succes en diep verval', 100-101; Lourens & Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland', 52. Overigens is de stelling dat Leiden pas aan het eind van de zestiende eeuw een volwaardig gildenwezen kreeg onhoudbaar gebleken (Marsilje, 'Het economisch leven', 99. Vgl. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad I*, 175-177).

schreven stonden.²⁰ Twaalf jaar later bestond het gilde nog maar uit vierentwintig meesters en elf knechten. De teruggang bleek maar tijdelijk. Het gilde telde in 1650 weer vierendertig meesters en maar liefst dertig knechten.²¹ Voor een deel heeft de schommeling te maken met de pestepidemieën van 1634-1636. Daarnaast waren eind jaren twintig en begin jaren dertig de bouwactiviteiten in de stad teruggelopen als gevolg van economische malaise.²²

Glazenmakers hielden zich zowel bezig met het inzetten en vervangen van venster-ruiten als met het produceren van glazen voorwerpen, zoals bijvoorbeeld bekers en lantaarns. Daarnaast beheersten ze de kunst van het glasschrijven ofwel het graveren en beschilderen van glas door het inbranden van kleuren. Sommige glazenmakers, waaronder de bekende Pieter Couwenhorn, bekwaamden zich bovendien in het vervaardigen van gebrandschilderde ramen. Vandaar dat een enkeling zich ook bij het kunstenaarsgilde aansloot.²³ De gildenproef bestond uit het maken van een gegraveerd glas of een lantaarn. Hieraan mocht iedere poorter zich wagen die zich vier jaar lang in het vak had bekwaamd en tenminste zestien jaar oud was. Twee leerjaren moesten bovendien bij één meester zijn doorgebracht.²⁴ Die betaalde het gilde tien stuivers ingangsgeld voor zijn leerjongen, mits deze uit Leiden kwam. Voor iemand van buiten de stad betaalde hij het dubbele. Daarnaast droegen leerlingen zelf jaarlijks twee stuivers gildengeld bij van hun weekloon.²⁵ De afsluitende gildenproef kostte een gezet tot 1651 dertig stuivers, daarna het dubbele.²⁶ Na het examen mocht de nieuwe glazenmaker zich vestigen als winkelhouder. Hij diende nu ieder jaar vier stuivers contributie te betalen. In 1658 werd dit bedrag verhoogd tot zes stuivers, wat een schijntje was vergeleken bij bijvoorbeeld de fijnschilders die dertig stuivers per jaar afdroegen.²⁷ Eenmaal lid deelde de meester in het exclusieve recht om Leiden van glas te voorzien. De gildenbrief verbood glazenmakers uit andere plaatsen om in de stad vensters te plaatsen of glas te verkopen. Alleen tijdens de vrije jaarmarkten mochten zij hun waren slijten.²⁸

Ook de wedijver tussen stedelijke glazenmakers onderling werd door het reglement aan banden gelegd. Zo mochten ambachtslieden geen werk van elkaar afpakken. Wie dat toch deed, kreeg een boete van twaalf of achttien gulden.²⁹ Bij onenigheid tussen een opdrachtgever en een glazenmaker mochten collega-glazenmakers pas solliciteren naar overname van het werk als het gildenbestuur zich over de zaak gebogen had, op straffe van zes gulden boete.³⁰ Verder moest de gildenbrief agressieve verkoopmetho-

²⁰ RAL, GA, inv.nr. 523.

²¹ Idem, inv.nr. 524/1.

²² Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 43-47; Posthumus, *Bronnen IV*, 31 (nr. 37).

²³ Zie de inleiding bij de inventaris van het gildenarchief bij glazenmakersgilde. Vgl. Vogelaar, 'Schilderen en bouwen', 154; Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 261.

²⁴ RAL, SAIL, inv.nr. 55, p. 81v.

²⁵ Leerjongens die niet uit Leiden afkomstig waren, betaalden jaarlijks 4 stuivers aan het gilde (zie RAL, GA, inv.nr. 504, art. 1).

²⁶ Idem, inv.nr. 514.

²⁷ Idem, inv.nr. 515; Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis V*, 189, 190.

²⁸ RAL, GA, inv.nr. 504, art. 4; Idem, SAIL, inv.nr. 72, p. 29v.

²⁹ Idem, GA, inv.nr. 504, art. 19. De hoogte van de boete hing af van de aanwezigheid van een overeenkomst tussen de opdrachtgever en de gedupeerde glazenmaker.

³⁰ Idem, BLO, 59500/01p.

den tegengaan. Het was meesters en knechten verboden om huis-aan-huis te informeren of er nog vensters gerepareerd moesten worden. Overtreders konden rekenen op zes gulden boete.³¹ Tenslotte hield het stadsbestuur de omvang van de bedrijven binnen de perken door in de ordonnantie op te nemen dat knechten niet zomaar bij een andere glazenmaker mochten gaan werken. Eerst moest de oude werkgever financieel worden gecompenseerd. Gebeurde dat niet, dan konden zowel de werknemer als de nieuwe meester rekenen op dertig stuivers boete.³² Het aantal leerjongens dat een werkplaats tegelijk in dienst mocht hebben, werd bovendien in 1658 beperkt tot één.³³

3.2.2 Geschilbeslechting

Wanneer om wat voor reden dan ook geschillen ontstonden binnen het gilde, moesten betrokkenen deze ter arbitrage voorleggen aan de deken en hoofdmannen van de corporatie. Die vergaderden volgens de keur uit 1615 elke twee weken op maandag. Voor iedere zaak ontvingen zij één gulden, te betalen door de partij die in het ongelijk zou worden gesteld. Het gilde kende overigens een verschijningsplicht. Gedagvaarde leden die verstek lieten gaan, werden beboet met tien gulden. Hoofdmannen die niet kwamen opdagen, betaalden vierentwintig stuivers. Wie het niet eens was met de uitspraak van het gildenforum kon een akte laten optekenen en zich wenden tot de burgemeesters. Op schelden tegen de gildenknecht, die de opgelegde boetes kwam innen, stond een geldstraf van tien gulden. Gildenleden die tijdens vergaderingen stennis schopten, kregen twee gulden boete aan hun broek.³⁴

De beschreven procedures bij geschilbeslechting bestaan slechts in de reglementen. Het is onduidelijk in hoeverre het bestuur van de glazenmakers zich iets van de richtlijnen heeft aangetrokken. De overgeleverde archieven bevatten nauwelijks gegevens over de vergaderingen van het gildencollege. Zo bevat het 'register van het aannemen van knechten en leerlingen' alleen een handjevol geschillen uit 1619, 1620 en 1624. De rest van het boek bestaat uit werkcontracten en het aannemen van leerlingen. In het daaropvolgende 'register van het glazenmakersgilde' zijn onderlinge onenigheden eveneens spaarzaam.³⁵ Dit kan erop duiden dat geschillen tussen gildenbroeders veelal bij andere instanties of informeel werden opgelost. Het is daarom uniek dat toch enige uitspraken bewaard zijn gebleven. Mogelijk hebben deze betrekking op zaken waarbij informele bemiddeling in een eerder stadium niets uitrichtte. Aan de andere kant duidt het grote verschil in notatie van de kwesties erop dat deze sterk afhankelijk

³¹ RAL, GA, inv.nr. 504, art. 22.

³² Idem, art. 10.

³³ Idem, inv.nr. 515.

³⁴ RAL, GA, inv.nr. 504, art. 23 en 24. Voor de rol van burgemeesters als scheidsrechters bij conflicten tussen gildenbesturen en -leden, zie ook Kernkamp, 'Regeering en historie', 52.

³⁵ In 1666 heeft de knecht 11 aanzeggingen gedaan voor in totaal 2 gulden en 4 stuivers. Het ging om niet nader aangeduide particuliere bekendmakingen à 4 stuivers en niet om uitnodigingen voor een begrafenis (een zogenaamde generale weet koste namelijk 12 stuivers). Van 1666 is maar één geval van geschilbeslechting bekend.

was van de bestuurder die de boeken bijhield. Het gebrek aan sporen van geschilbeslechting kan dus ook te maken hebben met nalatigheid van de schrijver.³⁶

Over het algemeen behandelden de deken en hoofdlieden geschillen met betrekking tot het ambacht niet tijdens de reguliere vergaderingen. Die werden volgens de keur twee keer per maand op maandag gehouden. De meeste kwesties blijken op dinsdagen te zijn besproken, hoewel in sommige gevallen de datum niet is vermeld.³⁷ Dat is merkwaardig omdat de bijeenkomsten van het gildenbestuur nadrukkelijk mede bedoeld waren om geschillen te bespreken. Mogelijk belegden de deken en hoofdlieden bij geschillen die niet direct mondeling op te lossen waren, een dag later een nieuwe vergadering om het conflict alsnog te beëindigen. Zo vergaderde het bestuur op een dinsdag speciaal vanwege een kwestie tussen Dirck Cornelisz. Grijp en Douwe Jansz. van Arentsveld. De laatste zou werk van de eerste hebben afgepakt.³⁸ Maar het kan ook dat de vergaderdag op zeker moment uit praktische overwegingen is verschoven naar een meer gelegen moment in de week, zonder dat het stadsbestuur daarvan op de hoogte is gesteld. De apothekers, die verderop aan bod komen, brachten een soortgelijke eigenmachtige verandering in hun keur aan.³⁹

Vrijwel steeds verschenen beide geschilpartijen. Daarmee lijkt de arbitrage door het gildenforum breed geaccepteerd te zijn geweest onder de glazenmakers. Aan de andere kant zal ook de eerder genoemde boete op absentie van invloed zijn geweest. De deken en hoofdlieden hoorden de betrokkenen en 'accordeerden' hen vervolgens door middel van een dwingende uitspraak. Daarmee was de kous vaak af. Er kwamen geen getuigen of schriftelijke verklaringen aan te pas. Op dertig juni 1620 verschenen Thomas Jansz. en zijn knecht Pieter Willemsz., vanwege een onderling verschil van mening. De knecht vond dat hij enkele dagen te weinig had uitbetaald gekregen. Zijn baas bestreed dat. Na beide partijen gehoord te hebben, gaven de deken en hoofdmannen de knecht gelijk. Thomas Jansz. moest hem de bewuste dagen gewoon vergoeden.⁴⁰ Ook mensen van buiten het gilde konden een beroep op het bestuur doen wanneer een glazenmaker hen had benadeeld. Zo daagde Maerten Franz. Baten op zeventien februari 1666 glazenmaker Jacob Groenendaal voor het gildenforum wegens het niet nakomen van afspraken. Uiteindelijk beloofde Jakob dat hij snel voortgang zou maken met het glasdicht maken van Maertens huis.⁴¹ In dit geval trad het gildenbestuur dus op als een klachtencommissie *avant la lettre*.

Gildenleden die zelf een beroepsgebonden conflict aangingen met iemand van buiten de corporatie, sloegen het eigen bestuur meestal over als forum voor geschilbeslechting. Alleen schendingen van het gildenmonopolie, waarbij niet-leden in Leiden

³⁶ In sommige jaren werden zaken vrij uitvoerig weergegeven, terwijl op andere momenten slechts een geldbedrag werd genoteerd met daarbij in één zin een korte omschrijving van de bijbehorende misstap.

³⁷ De vergaderingen van het gildenbestuur vonden niet op een vaste voorgeschreven dag plaats. Wel werden ze ongeveer iedere 14 dagen gehouden. De meeste bijeenkomsten vonden op dinsdag plaats.

³⁸ RAL, GA, inv.nr. 524 (4-2-1625).

³⁹ Zie noot 125.

⁴⁰ RAL, GA, inv.nr. 523 (30-6-1620).

⁴¹ Idem (17-2-1666).

vensters plaatsten, kwamen op het bordje van deken en hoofdliden terecht. De meeste conflicten met niet-leden maakten glazenmakers aanhangig voor het college van vredemakers. In 1664 ging het steeds om wanbetalende klanten, die door de lage rechtbank tot betalen werden gemaand. De vredemakers troffen meestal een speciale betalingsregeling voor de debiteuren, wat erop wijst dat de klanten in financiële moeilijkheden verkeerden.⁴² De hoge vergaderfrequentie van het college en de snelle afhandeling van kwesties kwamen in die situaties dus goed van pas. Wanneer het geschil te ingewikkeld was voor de vredemakers, verwezen zij de partijen alsnog naar het gildenbestuur. Zo eiste glazenmaker Dirck Mobach zijn volledige loon van Anthonij Schulfer. Hij had voor zevenennegentig gulden gewerkt en maar negentig gulden gekregen. Mogelijk vond Anthonij dat Dirck zijn werk niet helemaal goed gedaan had. Het college van vredemakers kwam er niet uit en liet de zaak over aan het gildenbestuur. Dat stelde de glazenmaker in het gelijk.⁴³ Helaas zijn uitspraken van de hoofdmannen van het glazenmakersgilde na een renvooi van de vredemakers uiterst zeldzaam. In het archief zijn er slechts twee bewaard. De zaken komen bovendien uit de achttiende eeuw.⁴⁴

Het gildenbestuur wist de meeste geschillen snel op te lossen, vaak nog tijdens dezelfde bijeenkomst als waarin ze aanhangig werden gemaakt. Zodoende keren de namen van geschilvoerende partijen zelden terug in de boeken. Egmond Egmondsz. van Wel was dan ook een uitzondering toen hij op dertig juni 1620 zijn veroordeling aan zijn laars lapte. Hij was Douwe Jansz. de Vries nog vier gulden, negentien stuivers en twee penningen schuldig, maar betaalde niet. Twee weken later stapte Douwe opnieuw naar het gildenforum. Dat hield Egmond de eerder gesloten overeenkomst voor, maar de glazenmaker toonde zich weinig onder de indruk: 'Gij schrijft en tekent wat gij wilt, ik en passe daar niet op.' Deze houding kwam hem niet alleen op de onkosten van de vergadering te staan, maar ook op een klacht bij de burgemeesters wegens het beledigen van de gildenbestuurders. Uiteindelijk liet Egmond het niet op een veroordeling door het stadsbestuur aankomen. Hij nam zijn woorden terug en beloofde de gewraakte som geld binnen een maand te betalen, waarop de deken en hoofdmannen zich borg voor hem stelden. Op vier augustus ontbood het bestuur hem om de rekening te vereffenen. Maar Egmond verscheen niet. Ook op één september kwam hij niet opdagen. Douwe eiste daarom het geld van de borgen. Die betaalden het geld zolang uit de gildenkas en stuurden de bode met de roede naar Egmond om hem als nog tot betaling te dwingen. Aangezien het gildenforum niet meer op de kwestie terugkwam, mag worden aangenomen dat de zaak uiteindelijk, na dreiging met de gedwongen verkoop van zijn goederen, werd opgelost.⁴⁵

Het gildenbestuur legde in bovengenoemde zaak opvallend veel geduld aan de dag met de opstandige Egmond Egmondsz. van Wel. Hij kreeg zonder mankeren een ver-

⁴² Jacob van der Haess werd toegestaan om zijn schuld aan glazenmaker Thomas Jansz. Chimaj in twee termijnen te betalen. Maerten Fransz. Baten en Johannes van Bochém mochten de rekening in natura – lakens – voldoen (zie RAL, ORA, inv.nr. 47 2H (5-8-1664) en 2I (19-12-1664; 22-12-1664).

⁴³ RAL, GA, inv.nr. 537.

⁴⁴ Ibidem en idem, nr. 536. Zie hoofdstuk 7 voor een nadere bespreking van het college van vredemakers.

⁴⁵ RAL, GA, inv.nr. 523 (30-6-1620; 14-7-1620; 4-8-1620; 1-9-1620).

lenging van de betalingstermijn. Pas in september, twee maanden na de eerste veroordeling, besloten de hoofdmannen tot het inschakelen van de bode met de roede. Nu betrof het hier een gildenlid in conflict met een niet-gildenlid. Het gilde wilde mogelijk, ondanks de veroordeling, de eigen leden niet teveel in de weg leggen. Dat verklaart ook waarom de bestuurders zich onmiddellijk borg stelden toen Egmond zich opeens toeschietelijk toonde, maar onvoldoende geld had om zijn crediteur te voldoen. Eenzelfde houding blijkt ook uit de zaak van meester Jan Jaspersz. Van Duijnen. Deze werd op zeven juli 1620 door het gildenforum opgedragen de overeenkomst met Arie Dirckx van Leeuwen na te komen en de glazen te plaatsen zonder méér geld te vragen dan was afgesproken. Jan weigerde. Hij schold buiten de vergadering de deken zelfs uit voor 'hondsvot'. Toen hij daar op werd aangesproken, betuigde hij zijn spijt, waarna hij er met het betalen van de proceskosten vanaf kwam.⁴⁶

Tabel 3.1 Verdeling van de geschillen binnen het glazenmakersgilde in soorten (1618-1668), uitgedrukt in personen (mannen (M), vrouwen (V) en totaal (T)) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes is het aantal keren vermeld dat een zaak in het gildenboek terugkeerde.

Type geschil	Personen 1618-1668						Zaken	
	Eiser			Gedaagde			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Overtreding gildenregels	3	0	3 ⁴⁷	52	0	52	16	62
Onenigheid over afspraken	2	0	2 ⁴⁸	3	0	3	3	12
Schending monopolie	0	0	0 ⁴⁹	2	0	2 ⁵⁰	3 (1)	12
Schulden van klanten	3	0	3	3	0	3	3 (2)	12
Schulden tussen broeders	1	0	1	1	0	1	1	4
Klacht over geleverd werk	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	9	0	9	61	0	61	26 (3)	100

Bron: RAL, GA, inv.nr. 523 en 524.

Bij de afhandeling van overtredingen van de gildenbrief toonde het gildenbestuur zich beduidend minder coulant. Glazenmakers die hun knechten niet op tijd lieten registreren, kregen zonder pardon de in de ordonnantie vastgestelde boete opgelegd. Hetzelfde gold voor lieden die werk aannamen zonder de benodigde proef te hebben afgelegd.⁵¹ Het bestuur probeerde hierdoor oneerlijke concurrentie te voorkomen en voor alle aangesloten glazenmakers een minimuminkomen te garanderen. Ook zag het gilde toe op de onderlinge saamhorigheid. Glazenmakers die niet kwamen opdagen bij de begrafenis van een collega, konden rekenen op een boete van drie stuivers.⁵²

⁴⁶ Ibidem (7-7-1620; 12-7-1620).

⁴⁷ In 13 zaken was het gilde eiser.

⁴⁸ In 1 zaak was het gilde eiser.

⁴⁹ In de 3 zaken was het gilde eiser.

⁵⁰ In 1 zaak is de gedaagde niet genoemd.

⁵¹ RAL, GA, inv.nr. 524/1 (31-7-1618; 15-7-1619; 1636; 1641; 16-3-1653).

⁵² Idem (1-6-1645; 7-11-1649; 2-10-1653; 1-6-1657; 24-12-1657; 1-1-1663; 29-5-1665).

Overtredingen van de gildenreglementen werden in de aangetroffen zaken altijd beboet volgens de in de ordonnantie vastgelegde richtlijnen. Dat kon ook omdat de gildenbrief door ieder lid moest worden ondertekend.⁵³ In kwesties waarover in de reglementen niets was vastgelegd, probeerden gildenbestuurders de geschillen te beslechten door de betrokken partijen tot overeenstemming te brengen. Zij zochten dan een voor beiden aanvaardbare oplossing. Bij problemen met klanten kregen in de gevonden gevallen steeds de klanten gelijk. Het gilde leek ervoor te waken niet in diskrediet te worden gebracht door enkele leden. Vandaar mogelijk ook dat gildenmeesters zelf liever een ander forum mobiliseerden bij problemen met klanten. Maar tegelijk bracht het bestuur veel geduld op voor gildenmeesters die onder een uitspraak uit wilden komen. Overigens was de rek niet oneindig. Zodra het gezag van het gildenforum in het geding kwam, werd streng ingegrepen. Hieruit volgt dat de gildenbestuurders vooral uit waren op het herstel van de orde binnen het gilde en het hooghouden van de goede naam buiten het gilde. Dit is in overeenstemming met de bevindingen van K. van Honacker voor Brussel. Vuile was mocht niet buiten gehangen worden. Als de regels geen soelaas boden, werden conflicten zo snel mogelijk de wereld uit geholpen met een voor beide partijen zo acceptabel mogelijke uitweg.⁵⁴

Gezien het lage aantal beroepsgebonden geschillen dat tijdens vergaderingen werd genoteerd, gemiddeld één per twee jaar, kan worden geconcludeerd dat glazenmakers bij onenigheid niet hebben gewacht tot een bijeenkomst van de deken en hoofdmannen. Natuurlijk zal ook onderregistratie een rol hebben gespeeld, gezien de wisselende kwaliteit van de notulen. Aan de andere kant waren onderhandse regelingen op straat of in de kroeg eenvoudig te treffen. Het gilde was klein en men kende elkaar zodoende goed. De beroepsgroep was bovendien niet bijzonder kapitaalkrachtig. In rekenen aan het stadsbestuur gaf ze steeds aan over weinig financiële middelen te beschikken.⁵⁵ Slechts twee glazenmakers staan vermeld in de kohieren van de tweehonderdste penning; één van hen is bovendien in de laagste categorie ingeschaald. Wellicht probeerden de glazenmakers vaak een geschil tot een oplossing te brengen voordat een uitspraak van het gildenbestuur hen geld ging kosten. Het is daarom interessant eens naar de boeken van een meer welvarend gilde te kijken.

3.3 Het chirurgijngilde

3.3.1 Ontstaan en ontwikkeling

In veel steden van de Republiek vormden chirurgijns en barbiers samen één corporatie. Zo ook in Leiden. Beide beroepen leken ook lange tijd erg op elkaar. Zowel chirurgijns als barbiers hielden zich bezig met knippen, scheren en het genezen van zieken.⁵⁶

⁵³ Vgl. Panhuijsen, *Maatwerk*, 78.

⁵⁴ Van Honacker, 'Brusselse ambachten', 202.

⁵⁵ RAL, GA, inv.nr. 512; Idem, SAIL, inv.nr. 56, p. 148; Idem, inv.nr. 72, p. 244v.

⁵⁶ Appendix op keurboek 1406 boek VI 48, par. 3 (10-6-1441), in: Hamaker, *Middeleeuwse keurboeken*.

In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw ontstond enige verwijdering tussen beide ambachten toen de overheid uit toenemende zorg om gezondheidsproblemen in de stad de medische zorg reorganiseerde.⁵⁷ De gildenbrief van 1553 markeert dit. Voortaan was de interne geneeskunde alleen nog voorbehouden aan universitair geschoolde medici, die buiten het gilde stonden. Chirurgen mochten de meer uitwendige ziekten behandelen, mits zij een voorgeschreven leertraject hadden doorlopen en kennis hadden van abscessen, wonden, zweren en breuken.⁵⁸ Barbiers tenslotte dienden zich, naast het knippen en scheren, te beperken tot aderlatingen, waarvoor zij een praktijkexamen moesten afleggen. Het gildenbestuur, bestaande uit een deken en twee proefmeesters, moest op de proeven toezien.⁵⁹

Aan het einde van de zestiende eeuw namen de opleidingseisen voor chirurgijns verder toe, onder meer door de komst van de Leidse universiteit en de toegenomen medische kennis. Het stadsbestuur wilde meer waarborgen voor een goede stedelijke gezondheidszorg. Zo voegde de overheid een hoogleraar medicijnen als toezichthouder toe aan de examencommissie van het chirurgijns-gilde. Ook moesten kandidaten vanaf 1589 zestien thesen beantwoorden met betrekking tot de chirurgie en de anatomie.⁶⁰ Het gilde kon deze veranderingen aanvankelijk maar half waarderen. Zo was het bestuur er niet erg gelukkig mee dat de Leidse overheid de universitair geschoolde artsen tot hoogste medische autoriteit had verheven. Dat blijkt uit een niet gehonoreerde conceptbrief uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het gilde stelde daarin voor de aanwezigheid van een hoogleraar bij de proef te schrappen. Tegelijk handhaafden de chirurgijns de beantwoording van de eerder genoemde thesen. Ze erkenden daarmee dus dat nieuwe leden beter voor hun taak moesten worden toegerust. Alleen achten de deken en proefmeesters zich prima in staat om het examen van de chirurgijns zelf af te nemen. Hieruit spreekt een groeiend beroepsbewustzijn van de heelmesters.⁶¹

Het stadsbestuur breidde in de loop van de zeventiende eeuw de universitaire controle op de gildenproef verder uit, het verzet van de chirurgijns ten spijt. Volgens de ordonnanties van 1637 en 1681 moesten naast een hoogleraar medicijnen ook twee stadsdoctoren in de examencommissie worden opgenomen.⁶² Dit waren *doctores medicinae* in dienst van de stedelijke overheid.⁶³ Tegelijk werd de gildenproef verzwaard. De eenvoudige theoretische toets verdween. Daarvoor in de plaats kwam een drieledig examen waarin ook de praktijk een plaats kreeg. Zo moest een kandidaat in het gasthuis of op de gildenkamer een drietal verbanden kunnen aanleggen, een brandijzer hante-

57 Vgl. Van Andel, *Chirurgijns*, 11,45; Overvoorde, 'De Leidsche ambachtsbroederschappen', 346.

58 RAL, GA, inv.nr. 306, art. 1,2.

59 Idem, art. 3,5. Zie voor dit onderscheid ook: Hulshof, 'De Gilden', 137; Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 47.

60 RAL, GA, inv.nr. 307, art. 3.

61 Idem, inv.nr. 308. Voor meer informatie over dit proces: Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 379-406 en Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 55,69,91,92.

62 RAL, SAII, inv.nr. 20, p. 97v-107v, art. 3; Idem, GA, inv.nr. 310, art. 3 en 4. Merk op dat Leiden niet, zoals Amsterdam, een *collegium medicum* kende. Dit orgaan hield toezicht op de hele medische sector, van chirurgijns, apothekers tot *doctores medicinae* (Vgl. Frijhoff (ea), *Geschiedenis van Amsterdam II,2*, 116-118).

63 Vgl. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 49-69.

ren om wonden te reinigen en twee lancetten vervaardigen, waarmee aders konden worden aangeprikt. Daarnaast werd de kandidaat ondervraagd over anatomie en chirurgie. Tot slot volgden nog de thesen over door de examinatoren aangereikte onderwerpen.⁶⁴

Een en ander markeert een volgende fase in de beroepsontwikkeling van de heelmeeesters. Het proces voltrok zich uiteindelijk niet zónder, zoals de gildenbestuurders aanvankelijk wensten, maar juist mét hulp van de *doctores medicinae*.⁶⁵ Het gilde gaf zijn verzet op. Meer en meer beschouwden de chirurgijns de kennis van de universitair geschoolde medici als maatgevend. Ze ontleenden er zelfs hun prestige aan.⁶⁶ De hogere bedragen die in 1681 aan het gilde moesten worden betaald, weerspiegelen dit proces. Niet alleen de examens werden duurder, ook werd voortaan ingangsgeld geheven.⁶⁷ De jaarlijkse contributie voor het gilde werd vertwaalfvoudigd van twee naar vierentwintig stuivers.⁶⁸ Deze tendens zette zich voort in de achttiende eeuw.⁶⁹ Daarmee lijken de Leidse chirurgijnsproeven duur, maar in andere steden van de Republiek lag het examengeld over het algemeen veel hoger. In Amsterdam bijvoorbeeld betaalden chirurgijns in de achttiende eeuw afhankelijk van hun afkomst ruim tweehonderd gulden, terwijl het gildengeld daar vijf gulden bedroeg. Ook in Den Bosch, Zierikzee en Utrecht kostte een proef beduidend meer dan in Leiden.⁷⁰

De toegenomen exclusiviteit die het gilde zich aanmat, is niet terug te zien in het inkomen van de beroepsgroep. Zowel in Amsterdam als in Leiden betaalden de meeste chirurgijns geen vermogensbelasting.⁷¹ De relatief bescheiden inkomens kunnen worden verklaard uit het feit dat de markt voor de over het algemeen dure heelmeeesters beperkt was. Veel chirurgijns hadden vaste scheerklianten nodig om zich te kunnen onderhouden. Daarbij komt dat het chirurgijns-gilde een minder gesloten monopolie kende dan andere corporaties in de stad. Rondreizende genezers die zich toelegden op risicovolle handelingen, zoals oculisten, steen- en breuksnijders, mochten na toestemming van het stadsbestuur tijdelijk hun diensten in Leiden aanbieden. Voorwaarde was wel dat een *doctor medicinae* en twee chirurgijns toezicht hielden. De kwakzalvers betaalden het gilde hiervoor drie gulden.⁷² Als ze ook medicijnen wilden verkopen – wat maar beperkt was toegestaan – moesten zij de corporatie zes stuivers per dag vergoe-

⁶⁴ RAL, SAII, inv.nr. 20, p. 97v-107v, art. 3; Idem, GA, inv.nr. 310, art. 3 en 4. Overigens bracht de ordonnantie van 1681 een verdere verzwaring van het examen, namelijk een verlenging van de opleidingsduur van 2 naar 5 jaar. Ook konden kandidaten de eis krijgen een lijk te ontleden, mits een lichaam voor handen was.

⁶⁵ Zie ook Huisman, *Stadsbelang en stadsbesef*, 91, 92.

⁶⁶ Idem, 183, 193, 302; Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 399; Van An del, *Chirurgijns*, 84.

⁶⁷ Kostte een examen in 1589 nog 24 stuivers inschrijfgeld en 30 stuivers vergoeding voor het toetsingscollege, in 1681 betaalde een kandidaat 3 gulden voor de gildenbrief, 3 gulden aan het gilde en tenslotte 3 gulden aan iedere examinator. Het ingangsgeld, dat nog onbekend was in 1589, kwam op 5 gulden voor de zoon van een gildenbroeder, 6 gulden voor een burgerzoon en 10 gulden voor een nieuwe poorter.

⁶⁸ RAL, GA, inv.nr. 310, art. 7, 8, 9, 10.

⁶⁹ Het gildenarchief bevat alleen nog een reglement van 1703, waarin voor een gildenproef 8 gulden moest worden betaald. De vereringen voor gilde en examinatoren alsmede de oorkondepenning bleven gelijk. (RAL, GA, inv.nr. 311).

⁷⁰ Eeghen, *De gilden*, 86; Bos, *Uijt liefde tot malcander*, 61 (voor een vergelijking met andere steden), 76.

⁷¹ Zie Bos, *Uijt liefde tot malcander*, 63 en Peltjes, *Leidse Lasten*, 13.

⁷² RAL, GA, inv.nr. 310, art. 12.

den. Deze bepalingen golden voor alle niet-gildenleden en dus ook voor inwoners van Leiden.⁷³ Reizende meesters die hun werk permanent in Leiden wilden doen, konden na een ontheffing van de stedelijke overheid, in het gilde worden opgenomen. Zij hoefden dan geen proef te doen. Wel betaalden ze jaarlijks contributie aan het gilde.⁷⁴

Chirurgijns van buiten de stad mochten in Leiden ook zieken behandelen. De patiënten moesten hen wel zelf aan hun ziekbed hebben gevraagd. Verder dienden de 'vreemde' meesters te worden gecontroleerd door een Leidse chirurgijn. In geval het niet boterde tussen beide heelmeeesters, moest het gilde een arts aanwijzen die als tussenpersoon fungeerde. Pas wanneer die de samenwerking niet kon verbeteren, werd de 'vreemde' meester de stad uitgezet. Deze geduldige houding maakte het mogelijk, voor wie het kon betalen, om bij ernstige ziekten de hulp van een wijd en zijd bekend staande deskundige uit een andere stad in te roepen.⁷⁵ Omgekeerd konden ook Leidse heelmeeesters naar andere plaatsen afreizen op verzoek van patiënten aldaar. Zo werden op twaalf september 1668 de chirurgijns Banier van Es en Jan Melis naar Boskoop geroepen om het genezingsproces te beoordelen van een slachtoffer met buikwonden. De patiënt trof het niet. De samenwerking met de plaatselijke chirurgijn verliep niet al te best, waarna de Leidse heelmeeesters onverrichter zake weer moesten terugkeren.⁷⁶

Ten aanzien van onderlinge concurrentie stelde het gilde zich eveneens vrij mild op. Een patiënt mocht zo vaak als hij wilde van chirurgijn wisselen, op voorwaarde dat hij degene met wie hij eerder in zee was gegaan, afbetaalde.⁷⁷ Ook kon hij zich in noodgevallen tot een ander wenden wanneer zijn eigen chirurgijn afwezig was. Het stond een patiënt verder vrij om meerdere chirurgijns in te roepen die moesten samenwerken. De heelmeeesters dienden dan genoeg te nemen met een evenredig deel van de kosten.⁷⁸ Steeds stond het belang van de patiënt voorop. Zo voorkwam het gilde dat door de slechte prestaties van één heelmeeester de hele beroepsgroep een slechte naam zou krijgen. Tegelijk leverden deze maatregelen meer kansen op werk en dus inkomen voor de chirurgijns, die voor de meeste Leidenaren veel te duur waren. Een behandeling, inclusief medicijnen, kostte al gauw enkele tientallen guldens. Vandaar dat patiënten en chirurgijns, met het oog op beider belangen, vaak van te voren afspraken maakten. Zij kwamen dan een prijs overeen, die doorgaans afhing van het succes van de behandeling. In een aantal gevallen, meestal bij moeilijke verrichtingen, resulteerden deze regelingen in een schriftelijk contract.⁷⁹

73 Idem, SAI, inv.nr. 89, p. 236.

74 Dit blijkt uit enkele voorbeelden uit het gerechtsdagboek. Zo mocht Johannes van der Puth uit Harlingen zich vestigen als operateur, oculist en steen- en breuksnijder, mits hij poorter werd en zowel aan het apothekers- als het chirurgijns-gilde jaargeld betaalde (RAL, SAI, inv.nr. 90, p. 20v).

75 RAL, GA, inv.nr. 310, art. 11.

76 Idem, ONA, inv. 782, nr. 393.

77 In Gouda was tussenkomst van het gildenbestuur bij wisseling van chirurgijn verplicht (zie Hulshof, 'De gilden', 138).

78 RAL, GA, inv.nr. 310, art. 13 en 14.

79 In de Leidse archieven zijn geen (afschriften van) contracten tussen heelmeeesters en patiënten te vinden. Wel kunnen verwijzingen daarnaar worden aangetroffen in RAL, GA, inv.nr. 390.

3.3.2 Geschilbeslechting

Geschillen tussen gildenbroeders onderling of tussen patiënten en chirurgijns, konden worden voorgelegd aan de examencommissie van de corporatie. Dit zogeheten *collegium chirurgicum* kwam iedere eerste woensdag van de maand bijeen op de gildenkamer boven het stedelijke waaggebouw en vergaderde daar over examens, leerbrieven en andere zaken die de corporatie aangingen.⁸⁰ Onduidelijk is of de stadsdoctoren en de hoogleraar medicijnen daar steeds bij aanwezig zijn geweest. In de bronnen wordt het college steeds als collectief genoemd, zonder aanduiding van de individuele leden. De gildenbrief van 1637 bepaalde nadrukkelijk dat bij het verdelen van de boetes de deken en de proefmeesters niets mocht worden 'miszegd'.⁸¹ Over de *doctores medicinae* en de hoogleraar zwijgen de reglementen in dit verband. Daarmee lijkt het opleggen van boetes uitsluitend een zaak van het gildenbestuur te zijn geweest.⁸² Gildenleden betaalden voor een uitspraak in een kwestie twaalf stuivers in geval van een reguliere bijeenkomst. Dat is beduidend minder dan de twintig stuivers die de eerder besproken glazenmakers moesten afdragen. Voor een extra ingelaste vergadering rekende het college overigens drieënhalve gulden.⁸³

De lage proceskosten die het *collegium chirurgicum* rekende verklaren mogelijk waarom het archief van de chirurgijns meer geschillen bevat dan dat van de glazenmakers. In de 'Notulen van beslissingen en getroffen akkoorden op renvoeien en andere dagingen tussen discreperende partijen bij het college gevonden en geweest' staan voor de jaren 1682 tot 1700 drieëndertig zaken opgetekend.⁸⁴ Bestudering van de financiële administratie van de corporatie levert met betrekking tot dezelfde periode nog eens zestien kwesties op.⁸⁵ De 'akten, ampliatiën en renvoeien van het chirurgijnsgilde' bevatten tenslotte nog een beschrijving van één langshepend geschil.⁸⁶ Dit komt al met al neer op een gemiddelde van bijna drie geschillen per jaar. Maar het zou eenzijdig zijn om alleen geldelijke overwegingen als verklaring aan te voeren. Zoals hierboven al is opgemerkt, maakten chirurgijns en patiënten onderling afspraken over de behandeling, soms ook schriftelijk, waardoor bij onenigheid eenvoudiger een formeel proces te voeren viel. De gesloten overeenkomst was immers door derden controleerbaar. Bovendien groeiden in de loop van de zeventiende eeuw het standsbewustzijn en de professionaliteit van de chirurgijns, waardoor zij zich eerder op hun status voorstonden en ook sneller bereid waren die op een formele wijze te verdedigen.

Veruit de meeste geschillen die door het gildenbestuur werden behandeld, hadden betrekking op slecht betalende patiënten. Chirurgijns eisten, eventueel met het contract in de hand, naleving van de gemaakte afspraken. Zo daagde op vier maart 1693

⁸⁰ RAL, GA, inv.nr. 310, art. 4 en 5; Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 23.

⁸¹ RAL, SAII, inv.nr. 20, art. 29.

⁸² De notulen van de vergaderingen brengen hierin evenmin duidelijkheid. Er zijn ook geen presentielijsten van de vergaderingen bekend.

⁸³ RAL, GA, inv.nr. 310, art. 4.

⁸⁴ RAL, GA, inv.nr. 390.

⁸⁵ *Idem*, inv.nr. 382.

⁸⁶ *Idem*, inv.nr. 314.

meester Walrand de la Tombe een weduwe voor het *collegium chirurgicum*, die hem tien gulden schuldig was. Na beide partijen te hebben aangehoord, bepaalde het forum dat de weduwe aan Walrand zonder mankeren het hele bedrag moest betalen.⁸⁷ Ook Maertje Philipsd. diende het volledige meesterloon te voldoen. Salomon de Water en Cornelis Baron hadden haar op 3 januari 1691 gedagvaard omdat zij treuzelde met de betaling van vijftig gulden voor het genezen van haar gebroken arm. Overigens gaf het chirurgijnsbestuur Maertje wel de mogelijkheid om in twee termijnen te betalen om zo de financiële lasten enigszins te spreiden.⁸⁸

Omgekeerd klaagden zieken zelden bij het gildenbestuur over slecht presterende heelmeeesters of slecht genezende kwalen.⁸⁹ Dat is opvallend. Mogelijk zagen patiënten het *collegium chirurgicum* vooral als een instelling voor de gildenleden zelf, waar geen eerlijk proces van verwacht kon worden. Maar ook andere fora voor geschilbeslechting kregen weinig met klachten van gedupeerde zieken te maken. De meeste staan in de kladresoluties van het stadsbestuur. Die bevatten tussen 1664 en 1668 een tiental klachten. Het zou kunnen dat het *collegium chirurgicum* zich eerst over deze zaken heeft uitgelaten. De kwesties in de kladresoluties zouden dan appèlzaken zijn. Maar dat is niet waarschijnlijk. Het gildenbestuur wordt in geen van de kwesties genoemd. Jannetje Ariaensd. liet heelmeeester Jonathan Hartog voor de burgemeesters van Leiden roepen. De chirurgijn zou haar kind voor tien gulden van een buikzweer afhelpen, mits de helft van het geld vooruit werd betaald. Het kind werd echter alleen maar zieker. Jonathan gaf Jannetje daarop uit eigen beweging drie gulden en tien stuivers terug. Uiteindelijk overleed het kind. Jannetje stelde Jonathan aansprakelijk en eiste ook de resterende dertig stuivers terug. Daarop vroegen de burgemeesters de mening van de stadsdoctoren. Die verklaarden dat het kind inderdaad was overleden aan de gevolgen van de zweer. De burgemeesters bepaalden dat de chirurgijn, die in 1665 tot het gilde was toegetreden, alleen nog maar veelvoorkomende behandelingen mocht uitvoeren. Over de dertig stuivers zwegen de burgemeesters.⁹⁰

Het notarieel archief, de vredemakersboeken en de rollen van de civiele en criminele vierschaar bevatten in de periode 1664-1668 vrijwel geen grieven tegen chirurgijns. De heelmeeesters die in deze bronnen voorkomen, zijn doorgaans betrokken bij andersoortige zaken. Zo moesten ze sinds 1583 patiënten met toegebracht letsel binnen een half uur bij de schout aangeven. Deze meldplicht bij zogeheten 'bloedreizen' of open wonden maakte chirurgijns tot een onderdeel van het stedelijk justitieel apparaat.⁹¹ Daarnaast vroeg de schout in rechtszaken over moord of doodslag de heelmeeesters naar de doodsoorzaak. Chirurgijns werden verder regelmatig door gedupeerden gevraagd in een notariële akte de aard en omvang van een mishandeling te beschrijven. Anna

87 Idem, inv.nr. 390 (4-3-1693).

88 Idem (3-1-1691).

89 In 1682 maakte Cornelis Honthorst aanspraak op een vergoeding van 'pijn en smart' na ontsteking van een wond. Zijn klacht betrof echter geen chirurgijn, maar een bij het gilde aangesloten operateur. Die weigerde zijn medewerking aan het proces, waardoor het *collegium chirurgicum* weinig kon uitrichten.

90 RAL, SAII, inv.nr. 250 (2-7-1668).

91 RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 250. Vanaf 1681 stond deze bepaling ook in de gildenbrief van de chirurgijns (RAL, GA, inv.nr. 310, art. 28). Vgl. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 73,83.

Catrijn bijvoorbeeld liet in haar civiel proces tegen Guillaume le Clerque een chirurgijn haar toestand uitgebreid beschrijven om de schade te verhalen die ze opliep als gevolg van hoofdletsel door een klap van haar opponent.⁹² Tot slot bevatten de gerechtelijke bronnen nog enkele zaken tegen chirurgijns, die nalatig waren in het betalen van rekeningen.

Toch wil het geringe aantal klachten tegen chirurgijns niet zeggen dat zieken zich lijdelijk opstelden of helemaal geen klachten hadden. Ze verlangden bijvoorbeeld dat de heelmeeesters zich voldoende inspanden voor hun genezing. Dat was per slot van rekening ook de inzet bij de contracten die zij met hen maakten. Wanneer de chirurgijns de afspraken niet nakwamen, volgde wel degelijk protest, zij het wat bedekt voor de hedendaagse onderzoeker. Zo konden ze zonder tussenkomst van het gildenbestuur van chirurgijn veranderen of om een *second opinion* vragen. Dit kwam volgens de conceptbrief uit het begin van de zeventiende eeuw regelmatig voor.⁹³ Daarnaast namen patiënten de vrijheid om bij contractbreuk door de chirurgijn hun eigen deel van de afspraken ook niet na te komen. Ze voldeden dan domweg de rekening niet. Dit plaatst de vele achterstallige betalingen die de chirurgijns bij hun gildenbestuur aanhangig maakten, in een ander licht. Door het op een dagvaarding te laten aankomen, dwongen patiënten de chirurgijns om hun werk aan het *collegium chirurgicum* voor te leggen. Het gildenbestuur toonde zich op zijn beurt over het algemeen niet ongevoelig voor de bedekte onvrede en kwam de zieken tegemoet. Zo oordeelde het forum dat de vader van een patiëntje bij nader inzien niet de volledige drieënzestig gulden hoefde te betalen voor de genezing van de kinderhand. Na het horen van de beide partijen, moest de heelmeeester genoeg nemen met een tientje minder.⁹⁴ Pieter de Vinck was na toetsing nog maar achttien van de vijfentwintig gulden schuldig aan de chirurgijns Walrand de la Tombe en Jacobus le Mer.⁹⁵

Sommige chirurgijns probeerden het gildenbestuur buiten de geschillen met hun patiënten te houden door wanbetalers direct voor het college van vredemakers te dagen.⁹⁶ Een uitspraak van deze lage rechtbank was bovendien weinig kostbaar, zolang geen externe arbiters ingeschakeld hoefden te worden. In 1664 dwongen zo zeven chirurgijns met succes betaling van hun diensten af.⁹⁷ De vredemakers hielden twee keer per week zitting, vanaf 1668 zelfs drie keer, en kwamen in korte tijd tot een beslissing. Ze verwezen gecompliceerde zaken echter vaak door naar het gilde. Dat betekende ook dat de dikwijls specialistische kwesties over wanprestaties alsnog op het bordje van het *collegium chirurgicum* terecht kwamen. Het geval van Gerrit Minne illustreert dit. Deze chirurgijn had afgesproken de broer van Jan Pietersz. Verduin voor veertig gulden te genezen. Jan, die zijn broer blijkbaar onderhield, had dertig gulden vooruit moeten

⁹² RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 368, 370-374; Idem, ORA, inv.nr. 44 F, p. 178.

⁹³ RAL, GA, inv.nr. 308, art. 16 en 17.

⁹⁴ Idem, inv.nr. 390 (13-3-1686).

⁹⁵ Ibidem (4-7-1696).

⁹⁶ Nadere informatie over het college van vredemakers in hoofdstuk 7.

⁹⁷ RAL, ORA, 47 H (25-2-1664; 29-2-1664; 7-3-1664; 1-8-1664; 8-9-1664); I (24-10-1664; 3-11-1664). Een uitspraak van de vredemakers kostte twee tot drie stuivers voor de bode en vier stuivers voor eventuele arbiters. Vergelijk dat met de 12 stuivers of drieënhalve gulden van het *collegium chirurgicum*.

betalen. De patiënt bleef echter ziek. Jan weigerde de resterende tien gulden op tafel te leggen. Gerrit Minne begon een rechtszaak voor het college van vredemakers. Maar dat vond de kwestie te ingewikkeld. Het *collegium chirurgicum* oordeelde tenslotte dat de chirurgijn de reeds betaalde dertig gulden mocht houden, maar geen aanspraak meer mocht maken op de rest.⁹⁸

Tabel 3.2 Verdeling van de geschillen binnen het chirurgijns-gilde in soorten (1682-1699), uitgedrukt in personen (mannen (M), vrouwen (V) en totaal (T)) en het aantal zaken (N).

Type geschil	Personen 1682-1699						Zaken	
	Eiser			Gedaagde			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Schulden van klanten	38	1	39	29	9	38 ⁹⁹	39	78
Onenigheid over afspraken	3	0	3	3	0	3	3	6
Overtreding gildenregels	3	0	3	2	0	2 ¹⁰⁰	3	6
Onbekend	2	0	2	2	0	2	2	4
Klacht over geleverd werk	2	0	2	2	0	2	2	4
Schulden tussen broeders	1	0	1	1	0	1	1	2
Schending monopolie	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	49	1	50	39	9	48	50	100

Bron: RAL, GA, inv.nr. 314, 390 en 382.

Van de vijftig zaken die het gildenbestuur van de chirurgijns tussen 1682 en 1699 behandelde, gingen er volgens het notulenboek vierentwintig over achterstallige betalingen. Het 'ontfanghboeck' voegt daar nog vijftien soortgelijke geschillen aan toe. Van deze in totaal negenendertig betalingskwesties dienden er achttien eerst voor het college van vredemakers alvorens ze bij het gilde terecht kwamen. Uiteindelijk besliste het *collegium chirurgicum* verreweg de meeste geschillen over betalingen in het voordeel van de patiënt. Alleen in zes gevallen was de uitspraak conform de eis. Dit zou er op kunnen wijzen dat zieken hun rekeningen over het algemeen gewoon voldeden en alleen betaling weigerden als er ook echt een wanprestatie was geleverd of anderszins een te hoog bedrag in rekening was gebracht. Tegelijk kan worden geconcludeerd dat het gildenforum zich verantwoordelijk toonde voor de reputatie van het gilde, wat gezien het groeiend standsbesef steeds belangrijker werd. De corporatie had er belang bij de gemaakte fouten te corrigeren en de goede naam te behouden. Volledige kwijtschelding van het met een chirurgijn overeengekomen bedrag kregen patiënten overigens nooit. Het gilde diende immers eveneens in te staan voor de broodwinning van zijn leden.

De aangetroffen onenigheden over gemaakte afspraken tussen gildenleden hadden in de onderzochte periode alleen betrekking op geschillen tussen knechten en mees-

⁹⁸ RAL, GA, inv.nr. 390 (3-6-1682).

⁹⁹ In één zaak is de gedaagde niet bij name genoemd.

¹⁰⁰ In één zaak is het gilde gedaagd.

ters. De 'kwestieboeken' bevatten hierover weinig details.¹⁰¹ Onder het kopje 'overtredingen van de gildenregels' staan meer onderling verschillende zaken. Zo ging een geschil over het vroegtijdig vertrek van een leerjongen.¹⁰² Het tweede probleem betrof het overnemen van een patiënt zonder de collega-chirurgijn, die oorspronkelijk de behandeling op zich had genomen, te compenseren.¹⁰³ De derde kwestie van deze categorie staat opgetekend in de 'acten, ampliatiën en renvooijen van het chirurgijns-gilde', waarin het bestuur over het algemeen alleen administratieve notities maakte. Gerrit Mouque vocht echter tussen 1696 en 1698 enkele beslissingen van het *collegium chirurgicum* aan, waardoor de schriftelijke weerslag hiervan in de 'acten' terecht kwam. Gerrit zakte keer op keer voor zijn examens. Uiteindelijk werd hij, na overleg met het stadsbestuur, toch tot het gilde toegelaten onder voorwaarden dat hij bij de meer ingewikkeldere ingrepen collega's zou raadplegen. Gerrit was dus geen volwaardig chirurgijn en mocht zich ook niet als zodanig afficheren, bijvoorbeeld door middel van een uithangbord. Maar hij negeerde dit en moest tot tweemaal toe door de burgemeesters worden gesommeerd zijn bord te verwijderen.¹⁰⁴

De kwestie inzake de 'schulden tussen de gildenbroeders' tot slot gaat om de verkoop van goederen van Dirck Carreman aan Johannes la Sar. Dirck daagde Johannes voor het college van vredemakers. Dat schoof de kwestie door naar het gildenbestuur. Besloten werd dat Johannes zijn schulden moest betalen door zestig klanten van Dirck te scheren en het scheergeld af te dragen.¹⁰⁵ Deze zaak is de enige tussen 1682 en 1699 waarin een heelmeeester een collega aanklaagde. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat de onderlinge verhoudingen tussen chirurgijns bijzonder goed waren. Maar het is waarschijnlijker dat de chirurgijns niet alle onderlinge kwesties voor het gildencollege of een ander forum uitspeelden. De gildenreglementen vanaf 1589 lieten daar ook een opening voor. Volgens een bepaling mochten gildenleden elkaar in het bijzijn van twee burgers bekeuren alsof ze het gildenbestuur in eigen persoon waren.¹⁰⁶ Deze bekeuringen zijn niet geregistreerd, waardoor ze buiten het bereik van historisch onderzoek blijven. Toch kan worden vastgesteld dat de Leidse heelmeeesters beduidend meer geschillen in de gildenkamer lijken te hebben behandeld dan de eerder genoemde glazenmakers. Het bestuur van dat gilde sprak zich bijvoorbeeld niet of nauwelijks uit in geschillen tussen glazenmakers en hun klanten. Een en ander kan worden verklaard uit het standsbewustzijn van de chirurgijns. Hun reglement was uitgebreider en hun organisatie formeler. Om te bezien of deze factoren inderdaad van belang waren, zal nog een blik worden geworpen op het relatief goed georganiseerde apothekersgilde en het gilde van de doodbidders.

101 Twee keer werden de knechten in het gelijk gesteld; één keer koos het *collegium chirurgicum* een tussenweg (zie RAL, GA, inv.nr. 390 (24-12-1685 en 6-5-1699); voor de tussenweg: (10-10-1685)).

102 Idem, inv.nr. 310, art. 17.

103 Idem, inv.nr. 390 (4-7-1696). Vgl. Idem, inv.nr. 310, art. 13.

104 Idem, inv.nr. 314 (28-4-1696; 12-11-1696; 5-12-1696; 2-4-1698; 4-6-1698; 19-11-1698).

105 Idem, inv.nr. 390 (4-2-1699).

106 RAL, GA, inv.nr. 307, art. 28.

3.4 Het apothekersgilde

3.4.1 Ontstaan en ontwikkeling

De Leidse apothekers kregen in 1661 een op zichzelf staande corporatie. Voor die tijd hadden zij, net als in veel andere steden het geval was, deel uitgemaakt van het gilde van kruideniers en vettewariers.¹⁰⁷ Dit gruttersgilde kende een roulerend bestuur, waaraan telkens een van de drie aangesloten beroepsgroepen een deken en drie hoofdmannen leverde.¹⁰⁸ Maar in de loop van de zeventiende eeuw beantwoordde het samengestelde gilde steeds minder aan de specifieke behoeften van de apothekers.¹⁰⁹ Ze kregen nauwelijks bescherming tegen concurrerende medicijnverkopers, zoals *doctores medicinae*.¹¹⁰ In 1647 klaagden zij hierover bij het stadsbestuur en vroegen om een eigen gilde. Dat kwam er aanvankelijk niet.¹¹¹ Maar onder invloed van de pestepidemieën van de jaren vijftig stelden burgemeesters en schepenen hun beleid bij. Op tweeëntwintig december 1661 kregen de toen negenentwintig Leidse apothekers alsnog het gevraagde gilde en het bijbehorende monopolie op het bereiden en verkopen van medicijnen in de stad.¹¹²

Maar daarmee kwam nog geen einde aan de concurrentie van de *doctores medicinae*. De artsen mochten volgens de gildenbrief nog altijd geneesmiddelen verkopen, op voorwaarde dat ze hun bewijs van aanstelling konden laten zien. De apothekers gooiden het toen maar over een andere boeg en probeerden nog zoveel mogelijk aan de handel van andere medicijnverkopers te verdienen. Ze deden een beroep op een ongeschreven gewoonterecht dat andere aanbieders van geneesmiddelen vijf procent van hun winst aan het gilde moesten afdragen. Dat had meer succes. In maart 1665, na een soort proefproces, bekrachtigde het stadsbestuur de regel.¹¹³ Overigens was een aantal universitair geschoolde medici gewoon lid van het apothekersgilde. Zo stonden acht van de vierendertig apothekers die tussen 1664 en 1668 bij de corporatie waren aangesloten, ook te boek als *doctor medicinae*. Een bekende doctor-farmaceut was David Stam, die in 1667 als medicus afstudeerde en in 1670 tot het apothekersgilde toetrad. Hij gaf een destijds

107 Van oorsprong waren apothekers gespecialiseerde grutters. Vettewariers behoorden eveneens tot het kruideniersgilde. Zij verkochten hoofdzakelijk spek, ham, worst, boter, kaarsen, olie, azijn, zout en zeep. Zie Backer, *Farmacie te Gent*, 18-22.

108 Orlers, *Beschrijvinge der stad Leijden*, 735.

109 Ook in andere steden waar apothekers deel uit maakten van het kruideniersgilde, isoleerden farmaceuten zich. Voor een deel had dit te maken met het groeiende belang van de stedelijke gezondheidszorg in de ogen van de overheid dat de apothekers hierdoor meer eigen regels gaf (Backer, *Farmacie te Gent*, 23-54).

110 Zie hierover ook: Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 398.

111 Potjewijd, 'Over een request', 3-8. Mogelijk zag het stadsbestuur van de oprichting af na negatief advies van *doctores medicinae*. Die adviseerden de schepenen soms op gebied van de stedelijke gezondheid (vgl. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 55,69). Er zaten in 1647 overigens geen artsen in het stadsbestuur van Leiden.

112 RAL, SALL, inv.nr. 77, p. 203vv, art. 1; Backer, *Farmacie te Gent*, 19,23; Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 46,51,258.

113 In maart 1665 klaagden de apothekers de moeder van een *doctor medicinae* aan, die medicijnen verkocht buiten het gilde om, zonder daarover enige afdracht te doen aan hun corporatie. En dat terwijl die bijdrage, zo hielden de apothekers het stadsbestuur voor, hen volgens de traditie wél toekwam. De vrouw zou op grond van dit gewoonterecht voor ieder verkocht medicijn een deel van de verdiensten, vijf procent, moeten afstaan aan het gilde (RAL, GA, inv.nr. 15). Ook in andere steden wisten apothekers met succes apotheekhoudende genesheren te bewegen tot het geven van genoegdoening aan het gilde (Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 398).

belangwekkend scheikundig werk uit. Zijn zoon Nicolaas zou tussen 1699 en 1741 achttien jaar deel uitmaken van het gildenbestuur.¹¹⁴

Omgekeerd hielden veel apothekers zich zonder speciale opleiding met geneeskunde bezig. Zij beconcurrerden zodoende zowel *doctores medicinae* als chirurgijns. Zo bezochten zij bijvoorbeeld patiënten en schreven hen zonder geneesheren of heelmeeesters te raadplegen medicijnen voor. Daarnaast konden ze op verzoek van patiënten pis kijken, pols voelen, aderlaten en darmspoelen. En dat alles vaak voor minder geld dan de chirurgijns of de *doctores medicinae*. Het wekt weinig verbazing dat laatstgenoemden niet erg gelukkig waren met de mededinging van farmaceutische zijde. Het chirurgijns-gilde adviseerde negatief toen Nicolaas Chimaer op negentien november 1648 het stadsbestuur vroeg om naast zijn apothekerschap chirurgische ingrepen te mogen uitvoeren bij zwerende vrouwenborsten. Het stadsbestuur nam de argumenten van de heelmeeesters over en wees het rekest van Nicolaas af.¹¹⁵ Bovendien verbood het de apothekers in de gildenbrief van 1661 nog eens uitdrukkelijk om zieken te onderzoeken of zonder recept medicijnen voor te schrijven. Opvallend genoeg werd deze bepaling zonder opgaaf van reden op zesentwintig januari 1662 alweer geschrapt en ook in latere ordonnanties ontbreekt ze.¹¹⁶

Het reglement van de apothekers was aanvankelijk bescheiden van omvang. Het telde zestien artikelen, waarvan het stadsbestuur er in 1662 dus één schraptte. De meeste bepalingen gingen over de bedrijfsvoering. Centraal stond het zogeheten *dispensatorium*, een farmacopee of handboek dat de geneesmiddelen beschreef die minimaal in een winkel aanwezig moesten zijn. Ook de bereidingswijze van de medicijnen stond erin. Apothekers moesten de recepten die ze van *doctores medicinae* doorkregen, precies volgens de aanwijzingen van het *dispensatorium* klaarmaken. En dus moesten alle ingrediënten ook steeds in voldoende mate in de apotheken aanwezig zijn. Dit hoorde het gilde twee tot drie keer per jaar te controleren. Leden die hun winkel niet goed hadden uitgerust of bedorven ingrediënten te koop aanboden, werden bestraft.¹¹⁷ Verder moesten apothekers medici om opheldering vragen wanneer zij medicijnen voorschreven die niet in het handboek opgenomen waren, aangezien deze mogelijk gevaarlijk waren voor de volksgezondheid.¹¹⁸ Tot slot dienden apothekers de doktersrecepten een half jaar lang 'aan de haak te houden', dat wil zeggen onder handbereik te hebben. Dat was niet alleen handig bij herhalingsrecepten, maar ook wanneer onenigheid met de handelende *doctor medicinae* ontstond. Recepten die ouder dan een halfjaar waren, moesten ingebonden worden bewaard.¹¹⁹

Opvallend weinig artikelen gingen over de opleiding. Alleen het aantal leerjaren dat een kandidaat-apotheker moest doorlopen, was voorgeschreven: twee jaar bij één

¹¹⁴ Lindeboom, 'David en Nicolaas Stam', 153-158.

¹¹⁵ Van Andel, 'Praktizeerende apothekers', 1330-1336.

¹¹⁶ Het voorschrift is alleen in de gildenbrief van 1661 opgenomen en voor zover kan worden nagegaan niet apart bewaard gebleven.

¹¹⁷ RAL, SAII, inv.nr. 77, art. 6,7,8,9.

¹¹⁸ Idem, art. 7.

¹¹⁹ Idem, art. 9.

meester als leerling en twee jaar als knecht. Aan de gildenproef besteedden de opstellers van de gildenbrief nauwelijks aandacht. Een kandidaat moest onder het toezicht van de deken – in sommige stukken ook prefect genoemd – en twee hoofdmannen, die de examencommissie vormden, enkele niet nader omschreven samengestelde medicijnen kunnen maken. Dit examen kostte een geboren poorterzoon achttien gulden; alle andere kandidaten betaalden vierentwintig gulden. Het gildenlidmaatschap bedroeg jaarlijks dertig stuivers.¹²⁰ In dit opzicht was het apothekersgilde dus vergelijkbaar met dat van de chirurgijns, die vanaf 1681 soortgelijke bedragen aan hun corporatie verschuldigd waren.¹²¹ Daarbij waren apothekers, net als de chirurgijns, niet buitensporig vermogend. Ongeveer een kwart van het aantal farmaceuten in Leiden kwam in 1674 in aanmerking voor vermogensbelasting. Hun gemiddeld belastbaar vermogen lag bovendien ver onder het gemiddelde van alle andere aangeslagen inwoners van Leiden.¹²²

Op dertig april 1718 gaf het stadsbestuur de apothekers een nieuwe ordonnantie. Deze was met zijn tweeëndertig artikelen een stuk uitgebreider dan de vorige brief. Uit het reglement valt op te maken dat de overheid het gilde professioneler maakte en meer prestige aanmat. Dit gebeurde, evenals bij de hierboven besproken chirurgijns, met behulp van de eerder zo door het gilde bestreden universitair geschoolde medici. Het stadsbestuur breidde de examencommissie uit met drie *doctores medicinae* die onder meer de kandidaten mochten ondervragen. Daarmee kreeg de proef ook een duidelijke theoretische component.¹²³ Net als bij de chirurgijns ging de inhoudelijke verzwaaring van het examen gepaard met een stijging van de kosten. De examengelden werden verhoogd naar ruim tweeënzeventig gulden voor poorters, d.w.z. vijftig gulden voor het gilde, twee ducatonen voor de armen, zes schellingen voor iedere examinerator en vijf gulden en vijf stuivers voor de gildenknecht. Vreemdelingen betaalden ongeveer drie keer zoveel, namelijk ruim tweehonderdtwintig gulden. Tot slot gingen de jaargelden omhoog naar drie gulden.¹²⁴

3.4.2 Geschilbeslechting

Het gildenbestuur, aangevuld met de *doctores medicinae* die ook in de examencommissie zaten, kwam volgens het reglement telkens op de eerste dinsdag van de maand bijeen om alle voorkomende zaken te bespreken; later verschoof het gilde deze vergaderdag naar de vrijdag.¹²⁵ Voor dringende aangelegenheden, die niet tot de volgende bijeenkomst van het zogeheten *collegium pharmaceuticum* konden wachten, was een extra zittingsdag mogelijk.¹²⁶ Kwesties die tijdens deze reguliere en irreguliere zittingen be-

¹²⁰ RAL, SAII, inv.nr. 77, art. 2,3,10,12.

¹²¹ Deze waarneming geldt voor meer steden in de Republiek: zie Frijhoff, 'Non satis dignitatis', 402.

¹²² De in het belastingkohier geregistreerde apothekers hadden een gemiddeld vermogen van bijna 3100 gulden. Het gemiddeld vermogen van alle aangeslagen Leidenaren bedroeg echter meer dan 8000 gulden (Peltjes, *Leidse lasten*, 11).

¹²³ RAL, GA inv.nr. 11, art. 6,14.

¹²⁴ Idem, art. 14,15,16. Een ducaton stond voor drie gulden en drie stuivers. Een schelling was een rekenmunt ter waarde van zes stuivers.

¹²⁵ RAL, GA inv.nr. 11, art. 7,13.

¹²⁶ Idem, art. 21.

sproken werden, staan beschreven in het zogeheten commissieboek van de apothekers.¹²⁷ Het voorste deel van het boek bevat voornamelijk zaken van huishoudelijke aard, zoals winkelschouwingen en het bestraffen van de daarbij aangetroffen overtredingen van de gildenreglementen. Achterin noteerde het gilde overige kwesties waaronder rekesten aan het stadsbestuur en geschillen van leden. In totaal bevat het commissieboek tussen 1719 en 1750 zesenzeventig zaken waarin het *collegium pharmaceuticum* een uitspraak deed. Het is niet duidelijk wat deze de geschilvoerende partijen kostten. De gildenbrief bevat hierover geen bepalingen en een kasboek is niet overgeleverd. In maar zeven van de bestudeerde kwesties veroordeelde het gildenforum de verliezer nadrukkelijk tot het betalen van de proceskosten. De omvang daarvan bleef meestal onvermeld. Mogelijk was die afhankelijk van de ernst van het geschil.¹²⁸

Veruit de meeste zaken in het commissieboek van de apothekers werden aangespannen door het gilde zelf en betroffen de inventaris van de winkels. Vaak was er iets mis met de bedrijfsvoorraad. De apotheek was niet compleet of verkocht medicijnen die niet door de beugel konden. Dit kwam doorgaans tijdens de controles aan het licht, die minstens één keer per jaar door afgevaardigden van het gildenbestuur werden uitgevoerd. Voor ieder aangetroffen ondeugdelijk medicament moest een apotheker drie gulden boete betalen ten behoeve van de armen. In de onderzochte periode noteerde gildenbestuurders negentien schendingen. Zo ook die van Wilhelmus Hoge. Zijn winkel bleek in 1736 en 1737 maar liefst vier keer niet op orde, ondanks herhaalde vermaningen en boetes. Na de derde visitatie schakelde het *collegium pharmaceuticum* de burgemeesters in. Die bepaalden dat Wilhelmus niets meer mocht verkopen tot zijn winkel door het gilde was goedgekeurd. De apotheker maakte vervolgens weinig haast met de gewenste verbeteringen. Pas bij de vijfde inspectie, een maand later, mocht hij weer medicijnen verkopen.¹²⁹

Pieter Kintzius maakte het helemaal bont door de controleurs van het gildenbestuur te beledigen. Hij was tijdens een inspectie door de mand gevallen. Zijn medicijnvoorraad bleek ondeugdelijk en ook zijn gedestilleerde waters en oliën voldeden niet aan de normen. Het *collegium pharmaceuticum* ontbood hem daarom op de gildenkamer en veroordeelde hem tot een boete van vijftiengulden, met de vermaning om zijn bedrijfsvoering te verbeteren. Pieter veranderde echter niets aan zijn winkel. Sterker nog, hij vertelde iedereen die het maar horen wilde dat zijn apotheek prima in orde was en dat de inspecteurs dus hadden gelogen tegen de overige leden van het gildenforum. Het *collegium pharmaceuticum* was hierdoor diep beledigd en riep Pieter ter verantwoording. Op de vraag waarom hij zijn winkel niet had aangepakt, zei hij dat zijn vrouw langdurig ziek was geweest. Het gildenbestuur accepteerde dit argument

¹²⁷ RAL, GA, inv.nr. 12. Oudere notulenboeken zijn niet voorhanden.

¹²⁸ Zo moest meester Joseph Steur op negentien februari 1724 tweeëntwintig stuivers betalen voor de extra vergadering die nodig was om zijn geschil met Caspar Willemsz. te beslechten (Idem (19-2-1724)). Dit bedrag ligt tien stuivers boven het bedrag dat chirurgijns moesten betalen om in een gewone vergadering een kwestie te kunnen voorleggen (voor een irreguliere bijeenkomst van het *collegium chirurgicum* betaalden zij drie gulden en tien stuivers (RAL, GA, inv.nr. 311, art. 5)). Johan Jonker, die het apothekerscollege oplichtte met valse rekeningen, betaalde echter ruim tien gulden voor een buitengewone vergadering (RAL, GA, inv.nr. 12 (12-5-1747)).

¹²⁹ Idem (7-12-1736; 16-3-1737; 13-4-1737; 3-5-1737).

niet. Pieter moest beterschap beloven en zijn belediging aan het adres van de inspecteurs intrekken. Als hij weigerde zouden de deken en hoofdlieden de zaak elders ahangig maken 'waar ze wel genoegdoening zouden krijgen'. De apotheker koos eieren voor zijn geld en ondertekende de volgende verklaring: 'Ik, ondergeschrevene, beken dat de HH Cornelis Reverhorst als assessor en Nicolaas de Bruijne als prefect mijn winkel in hun kwaliteit als eerlijke lieden hebben gevisiteerd en daarvan aan het *collegium pharmaceuticum* alhier een behoorlijk en getrouw rapport hebben gedaan.'¹³⁰ Een dergelijke herroeping van een belediging of *amende honorable*, kwam dus niet alleen voor in notariële attestaties of bij verzoening door buurtbesturen en kerkenraden, maar ook bij gilden.¹³¹

Een tweede veel voorkomende overtreding was het onbevoegd verkopen van medicijnen. Hierop stond zes gulden boete. Een herhaling kostte een overtreder het dubbele en bij de derde keer waarschuwde het *collegium pharmaceuticum* de burgemeesters. Het commissieboek van het apothekersgilde bevat tussen 1719 en 1750 negen van zulke misstappen, gepleegd door zeven verschillende personen. Tweemaal schakelde het gildenforum de burgemeesters in. Illustratief is de zaak van ene Pieter de Meur, die zonder aangesloten te zijn bij het apothekersgilde slaappilletjes voor kinderen verkocht. In mei 1729 brachten twee afgevaardigden van het gilde hem een bezoek om hem zijn handeltje te verbieden. Pieter dacht er echter niet over om de verkoop te staken en stelde zich vijandig op. Toen het *collegium pharmaceuticum* hem daarover officieel wilde aanspreken, sloeg hij dat wegens tijdgebrek af. Hij wendde zich zelfs tot de stedelijke overheid met een verzoek om zijn pillen te mogen blijven verkopen. Het stadsbestuur oordeelde negatief, maar Pieter trok zich daar niets van aan. Uiteindelijk besloot het *collegium pharmaceuticum* hem nog eenmaal te verzoeken op de gildenkamer te verschijnen. Pieter verscheen niet. Hij vertelde de gildenknecht dat hij voortaan geen pillen meer zou verkopen en dat hij zich daarom niet geroepen voelde de boete te betalen. In 1736 kwam aan het licht dat Pieter toch weer medicijnen verkocht. Kort nadat het college hem daarvoor opnieuw wilde beboeten, overleed hij.¹³²

Andere overtredingen die voorin het commissieboek van de corporatie staan beschreven, hadden te maken met apothekersknechten. Nieuwe hulpen moesten door hun meesters binnen veertien dagen worden aangemeld bij het gildenbestuur. Aangezien de registratie drie gulden en achttien stuivers kostte, verzuimden apothekers hun plicht wel eens.¹³³ Geregistreerde knechten betaalden verder dertig stuivers jaargeld aan het gilde, wat de helft is van het bedrag dat een meester jaarlijks moest afdragen. Als zij dit niet konden of wilden betalen, verhaalde het gildenbestuur het bedrag op de meester.¹³⁴ Tot slot kon ook de afwezigheid van knechten problemen geven. Knechten waren van cruciaal belang voor apothekersvrouwen die de zaak van hun overleden man

¹³⁰ RAL, GA, inv.nr. 12 (7-10-1744; 9-10-1744; 4-12-1744).

¹³¹ Vgl. Roodenburg, 'De notaris en de erhandel', 368,369.

¹³² RAL, GA, inv.nr. 12 (6-5-1729; 3-6-1729; 1-7-1729; 2-7-1729; 3-2-1730; 7-4-1730; 12-10-1736; 2-11-1736). Pieter de Meur werd op 24 november 1736 begraven.

¹³³ Zie bijvoorbeeld: idem (5-11-1723).

¹³⁴ Idem (1-8-1732).

wilden voortzetten. De hulpen konden tegen een gereduceerde prijs een speciaal examen afleggen en daarna de winkel overnemen. Zonder zo'n speciaal opgeleide knecht, moest de apotheek volgens de reglementen dicht. Maar in tegenstelling tot de eerder genoemde kwesties werd bij deze overtreding de soep niet zo heet gegeten als deze werd opgediend. De weduwe van Stephanus Tippenbroeck mocht na de dood van haar man tien maanden zonder knecht doorwerken voordat het *collegium pharmaceuticum* in actie kwam. Uiteindelijk moest haar zaak dicht omdat de kwaliteit van haar medicijnen onder de maat was. Pas toen ze weer een knecht had en haar inventaris op orde was, mocht haar apotheek weer open.¹³⁵

De geschillen die tussen 1719 en 1750 achterin het commissieboek van het apothekersgilde werden opgetekend, hebben veelal betrekking op slecht betalende klanten. Zo kreeg meester Walter van Ommen nog geld van Dirck Tycken. Maar deze vond de factuur te hoog en weigerde te betalen; de omvang van de nota staat helaas niet vermeld. Walter en Dirck legden daarop hun geschil voor aan het apothekersbestuur. Dat wist na bestudering van de rekening beide partijen te verzoenen door na hertaxatie het bedrag te verlagen tot honderdvijfentwintig gulden.¹³⁶ Zulke beoordelingen door de deken en hoofdlieden hielden voor apothekers een zeker risico in. Dat ondervond Johan Jonker. Hij had nog tachtig gulden van Elisabeth van der Togt tegoed wegens geleverde medicijnen, maar zij was het niet met die rekening eens. Johan mobiliseerde daarop het *collegium pharmaceuticum*. Dat wilde eerst de administratie van de apotheker zien, alvorens een uitspraak te doen. Johan had daar kennelijk niet op gerekend. Hij treuzelde lang met het overhandigen van de papieren. Die bleken uiteindelijk niet te kloppen. Het gildenforum bepaalde toen dat Elisabeth de gewraakte rekeningen niet hoefde te betalen. De apotheker kwam ervan af door de kosten van de vergaderingen te betalen en een vergoeding te geven voor het werk van de gildenknecht.¹³⁷

Apothekers maakten relatief veel geschillen aanhangig bij het college van vredemakers. Tussen 1719 en 1750 legden zij maar liefst negen van de veertien zaken die achterin hun commissieboek staan opgetekend eerst voor aan deze lage civiele rechtbank. Mogelijk hoopten apothekers door middel van *forum shopping* de min of meer willekeurige veroordeling in de kosten te ontlopen die de eigen corporatie hen kon opleggen. Maar het omzeilen van het *collegium pharmaceuticum* duidt er ook op dat in ieder geval sommige apothekers de vredemakers een meer adequate instelling vonden om hun geschillen te beslechten. Het forum hield veel vaker zitting dan het eigen gildenbestuur. Nijpende financiële kwesties konden zo sneller tot een oplossing worden gebracht. Mogelijk speelt ook mee dat apothekers zich in de vredemakerskamer niet tegenover hun vakgenoten hoefden te verantwoorden voor hun prijsbeleid en handelswijze. Hoe het ook zij, in de aangetroffen geschillen schoten de apothekers er weinig mee op, omdat de vredemakers hun zaak naar het gilde hadden verwezen. Het *collegium pharmaceuticum* gaf hen vervolgens zelden volledig gelijk. Vrijwel steeds paste het gildenbestuur

¹³⁵ Idem (10-8-1727; 5-3-1727; 7-5-1727; 12-5-1727; 15-5-1727; 29-5-1728). Zie ook Schmidt, *Overleven na de dood*, 146-154.

¹³⁶ RAL, GA, inv.nr. 12 (23-1-1733).

¹³⁷ Idem (12-5-1747).

de gewraakte rekening aan bij wijze van compromis. De apothekers stemden daar uiteindelijk mee in.¹³⁸

Dergelijke schikkingen werkten in het voordeel van de apothekers als zijzelf in de beklagdenbank stonden. Dat ondervond Paulus den Dammer die zich niet geroepen voelde een rekening van vierhonderddrieëntwintig gulden voor geleverde farmaceutische ingrediënten te voldoen. Hij vond de nota van koopman Hendrick van Munster veel te hoog. De leverancier had de apotheker om die reden al voor het college van vredemakers gedaagd, maar dat verwees de zaak naar het gilde. Het *collegium pharmaceuticum* onderzocht de rekening vervolgens nauwkeurig en hoorde beide partijen. Uiteindelijk verlaagde het forum de nota tot ruim vierhonderd gulden. Alleen de onenigheid over een bepaald geleverd medicijn, het koortsverlagende middel bezoar, kon het gildenbestuur niet wegnemen.¹³⁹ De zaak tussen Paulus en Hendrick is in tabel 3.3 onder het kopje 'overig' opgenomen. In het tweede geschil draaide het om de vergoeding die een meester-apotheker zou krijgen voor het onderwijs aan een leerling.¹⁴⁰

Apothekers riepen in de bestudeerde periode geen collega's ter verantwoording voor het *collegium pharmaceuticum*. Wellicht bood het vak te weinig gelegenheid voor onderlinge geschillen over de beroepsuitoefening. Het bereiden van een medicijn kon nu eenmaal niet bij twee medicijnverkopers tegelijk gebeuren, terwijl bijvoorbeeld een chirurgijn wel een patiënt van een ander kon overnemen. Ook in de reglementen werd niet vooruitgelopen op mogelijke problemen tussen apothekers. Alleen het zesen-twintigste artikel van het reglement uit 1718 bood een opening voor moeilijkheden. Apothekers mochten geen knechten aannemen die op dat moment nog bij een andere meester onder contract stonden. Maar hiervan staan geen voorbeelden in de boeken van het gilde. Overigens konden ook in andere archieven, tussen 1664 en 1668, nauwelijks onderling ruziënde apothekers worden aangetroffen.¹⁴¹

138 Slechts één keer kon het gilde geen compromis bereiken. Apotheker Pieter Delmesteren kreeg nog drieënzestig gulden 'over medicijnen' van Johanna Brunnikhuijzen en daagde haar voor de vredemakers. Die stuurden beide partijen door naar het *collegium pharmaceuticum*. Johanna wees echter bemiddeling door het gilde af. Daarop oordeelde het college 'zich niet te kunnen inlaten met de gerenjoyeerde zaak' (Idem (6-6-1732)).

139 Idem (4-3-1729). Bezoar is een verstening in de maag van mens en dier, gevormd door onverteerbare etensresten, die als geneeskrachtig werd beschouwd. Bezoar werd vooral gebruikt als tegengif bij insectenbeten en bij 'quaataardigheydt in koortsen' (zie WNT).

140 Idem (8-11-1747).

141 Alleen de kladresoluties van het stadsbestuur bevatten tussen 1664 en 1668 een geschil tussen de deken van het apothekersgilde Nicolaas Chimaer en Lucas Banier, *doctor medicinae* en lid van de corporatie. Nadere informatie over dit geschil ontbreekt (RAL, SAII, inv.nr. 249 (9-10-1664) en 250 (8-10-1664)).

Tabel 3.3 Verdeling van de geschillen binnen het apothekersgilde in soorten (1719-1750), uitgedrukt in personen (mannen (M), vrouwen (V) en totaal (T)) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes is het aantal keren vermeld dat een zaak in het gildenboek terugkeerde.

Type geschil	Personen 1719-1750						Zaken	
	Eiser			Gedaagde			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Overtreding gildenregels	4	2	6 ¹⁴²	46	5	51 ¹⁴³	33 (36)	72
Schulden van klanten	9	1	10	10	0	10 ¹⁴⁴	10	22
Overig	2	0	2	2	0	2	2	4
Klacht over geleverd werk	1	0	1	1	0	1	1	2
Onenigheid over afspraken	0	0	0	0	0	0	0	0
Schulden tussen broeders	0	0	0	0	0	0	0	0
Schending monopolie	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	16	3	19	59	5	64	46 (36)	100

Bron: RAL, GA, inv.nr. 12.

Al met al behandelde het *collegium pharmaceuticum* minder geschillen dan het gildenbestuur van de chirurgijns. Dit laatste boog zich per jaar gemiddeld over twee keer zoveel kwesties als het apothekersforum. Wel keerden zaken vaak terug in het commissieboek van de apothekers, omdat het gildenbestuur leden die in overtreding waren doorgaans extra controleerde. Net als de chirurgijns brachten veel apothekers problemen met weigerachtige debiteuren in eerste aanleg voor de vredemakers. Het was kennelijk *not done* om voor lastige klanten bij het eigen gilde aan te kloppen. Bovendien spaarde een oordeel van de vredemakers het nodige geld uit. Maar het college van vredemakers kon lang niet altijd een uitspraak doen. Als een kwestie ingewikkeld was, kwam het gildenforum er alsnog aan te pas. Dat gaf vrijwel altijd de klant, op zijn minst gedeeltelijk, gelijk. Hieruit volgt dat het gilde, net als dat van de chirurgijns, kwaliteit en een goede naam hoog in het vaandel had staan. Ook de reacties op overtredingen van het gildenreglement wijzen in die richting. Als het *collegium pharmaceuticum* bij een inspectie ondeugdelijke ingrediënten aantrof, veroordeelde het de betrokken apotheker onmiddellijk tot de boete die daarvoor stond. Weduwen die geen knecht hadden, konden op coulance rekenen, zolang hun apotheek maar op orde was. Het bestuur aasde ook op concurrenten die buiten het gilde werkten, hoewel het bestrijden daarvan niet eenvoudig was. Illegale pillendraaiers erkenden het gilde immers niet. Voor rivaliteit tussen apothekers hoefde het gilde minder bang te zijn. Farmaceuten kenden nauwelijks onderlinge geschillen. Dat was mogelijk anders bij de doodbidders, die elkaar onderling stevig beconcurrerden.

¹⁴² 27 keer was het gilde of de aangewezen visitatoren de eiser. In 1 kwestie werd de gedaagde niet genoemd.

¹⁴³ In 1 zaak is van de gedaagde alleen de achternaam weergegeven.

¹⁴⁴ In 1 zaak was een groep erfgenamen gedaagd. Deze is niet ondergebracht in de gender-verdeling.

3.5 Het doodbiddersgilde

3.5.1 Ontstaan en ontwikkeling

In Leiden hielden diverse groepen en instanties zich bezig met het begraven van doden. In de eerste plaats was een uitvaart de taak van buren. Zij wasten het lijk, kistten het en droegen het naar zijn laatste rustplaats.¹⁴⁵ In ruil voor deze dienst kregen ze een gift naar het vermogen van de nabestaanden van de overledene. Een arme familie betaalde niets. Daarnaast verzorgden ook sommige gilden begrafenissen voor hun leden. Zo werden gestorven chirurgijns door enkele door het gildenbestuur aangewezen collega's naar het graf gedragen in het bijzijn van de hele corporatie.¹⁴⁶ De Leidse glazenmakers kenden eenzelfde regeling.¹⁴⁷ Voor deze sociale voorziening betaalden vakbroeders en -zusters hun leven lang contributie, waaruit armlastige leden ook een bescheiden sociale uitkering konden krijgen.¹⁴⁸ Andere gilden, waaronder dat van de bidders, gaven bij een sterfgeval de familie van een overleden lid alleen geld, waarvan deze zelf een begrafenis moest organiseren.¹⁴⁹ Weer een andere groep gilden, waaronder de apothekers, legde zijn leden alleen een aanwezigheidsplicht op bij uitvaarten. Wie voor de begrafenis verantwoordelijk was, blijft in het midden.¹⁵⁰ De meeste Leidse corporaties legden echter niets vast over teraardebestellingen, waardoor onduidelijk is of het begraven van leden er een ongeschreven praktijk was, of dat de grafleggingen werden verzorgd door bijvoorbeeld de gebuurten.¹⁵¹ Verder begroef de schutterij haar eigen doden, net als de universitaire gemeenschap en de stedelijke overheid. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw konden bovendien via speciale beurzen of 'bussen' uitvaarten voor beroepsgenoten of bevolkingsgroepen worden gefinancierd.¹⁵²

Nabestaanden konden ook gebruik maken van de diensten van het Leidse biddersgilde. Doodbidders, in andere steden ook wel aansprekers genoemd, maakten een overlijden aan familie en vrienden bekend. Ze nodigden hen ter begrafenis en organiseerden verder de hele uitvaart als begrafenisondernemers *avant la lettre*. De service van de bidders was geen totaalpakket. Alle genoemde onderdelen konden ook los worden verzorgd. Sterker nog, het werk bestond voor het grootste deel alleen uit het aanzeggen van een sterfgeval en het bijbehorend nodigen van gasten. Dat leverde de bidders waarschijnlijk ook het meeste geld op. Zo kreeg een doodbidder die onderstand ont-

¹⁴⁵ RAL, SAll, inv.nr. 12, p. 102, art. 21.

¹⁴⁶ RAL, GA, inv.nr. 310, art. 26.

¹⁴⁷ Idem, inv.nr. 524 (2-10-1653).

¹⁴⁸ Idem (1647,1648).

¹⁴⁹ Vgl. Idem, inv.nr. 23 (20-12-1737).

¹⁵⁰ Vgl. RAL, SAll, inv.nr. 77, p. 203vv, art. 15.

¹⁵¹ Zie Dirks, *Gildepenningen*, 276, 277. Vgl. Bos, *Uyt liefde tot malcander*, 201-204.

¹⁵² Beurzen of bussen waren sociale verzekeringen die onderstand verleenden en geld uitkeerden bij de dood van een lid. Beurzen met een meer algemeen karakter verplichtten bovendien alle aangeslotenen om bij de begrafenis present te zijn en per toerbeurt het lijk te dragen. De in de achttiende eeuw opgerichte weduwen- en begrafenissociëteiten betaalden slechts de begrafenis. Leiden telde in de 17e en 18e eeuw elf gilde-gebonden beurzen (voor meesters, knechten en voor stadswerkers), vierendertig beroeps-gebonden beurzen (met name voor de textielbranche) en eenenvijftig algemene beurzen (bussen zonder stempel en beurzen voor emigranten, zoals Lutheranen). Zie Bos, *Uijt liefde tot malcander*, 199-211.

ving en een verzoek aannam om te bidden, twee weken geen bedeling. Was hem gevraagd een overledene alleen te dragen, dan zou zijn uitkering maar een week stopgezet zijn.¹⁵³

Bidders waren relatief nieuwe spelers op de uitvaartmarkt. Instellingen als buurten en gilden waren veel ouder en algemeen geaccepteerd. De meeste Leidenaren werden in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook gewoon door hun buren of vakbroeders begraven. Van concurrentie met de bidders was nauwelijks sprake. Hoogstwaarschijnlijk werd zelfs desgewenst samengewerkt. Dit blijkt uit een voor de schepenen opgetekende verklaring, waarin zowel een bidder als een buurtheer getuigden dat Jacob Hetgen op vijftwintig april 1665 was begraven. Ze hadden de uitvaart samen verzorgd.¹⁵⁴ Problemen ontstonden pas wanneer buren en bidders dezelfde taken wensten te verrichten. Dat gebeurde bijvoorbeeld op zestien mei 1731, toen Yda Jordijn begraven moest worden. De bidders gingen er vanuit dat zij de dode zouden dragen. Zij waren daar door een nabestaande ook toe verzocht. Maar het buurtbestuur wilde Yda zelf naar haar laatste rustplaats begeleiden. De zaak liep hoog op en de burgemeesters moesten er aan te pas komen. De bidders kregen daarop gelijk; om hun diensten was per slot van rekening gevraagd.¹⁵⁵

De stichtingsdatum van het biddersgilde is onbekend. In 1641 bestond de corporatie waarschijnlijk nog niet, aangezien Jan Jansz. Orlers er geen melding van maakt in zijn 'Beschrijvinge der stadt Leijden'.¹⁵⁶ Het aanspreken was toen nog een vrij beroep waar het stadsbestuur directe zeggenschap over had. Het ambacht stond open voor alle poorters, man of vrouw. Wie als bidder wilde werken, moest toestemming van het stadsbestuur hebben. Dat was meestal geen probleem, aangezien afwijzingen hoogst zeldzaam waren. Dit leidde tot verzadiging van de markt en felle onderlinge concurrentie. Daarom hadden in 1620 al enkele bidders aan de bel getrokken. Zij verzochten de overheid om hun aantal voortaan te beperken. Maar het stadsbestuur voelde daar nog niets voor. Wel probeerde het uitwassen in te dammen door bidders te verbieden zichzelf bij nabestaanden op te dringen.¹⁵⁷ Niet lang na het verschijnen van Orlers' werk stond de Leidse overheid de bidders een Gilde toe. Uit de kladresoluties van het stadsbestuur blijkt dat in 1666 een 'gilde van de bidders' bestond.¹⁵⁸

Het gebrek aan zeventiende-eeuws archiefmateriaal met betrekking tot het biddersgilde maakt het lastig de omvang van de corporatie ten tijde van de oprichting te schatten. In de belastingkohieren van 1674 kunnen negen bidders worden teruggevonden. Zij waren allen uitsluitend voor het familiegeld aangeslagen en betaalden geen vermogensbelasting.¹⁵⁹ Maar er moeten veel meer bidders zijn geweest. In no-

153 RAL, GA, inv.nr. 23 (30-10-1733). Zie ook Spruit, *De dood onder ogen*, 60.

154 RAL, ORA, inv.nr. 79Y (2-7-1665).

155 RAL, GA, inv.nr. 23 (16-5-1731).

156 Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leijden*, 735.

157 RAL, SAII, inv.nr. 53, p. 272.

158 Idem, inv.nr. 250 (11-5-1666).

159 De vermogensbelasting was de zogeheten tweehonderdste penning, geheven over goederen. Het Klein Familiegeld belaste de inkomens van families. Onduidelijk is hoe de aanslag tot stand kwam, aangezien de belasting nooit daadwerkelijk werd geheven. De kohieren zijn wel bewaard gebleven. De gemiddelde aanslag van deze belasting bedroeg in Leiden 0,0633. De bidders betaalden gemiddeld 0,04. Zie Peltjes, *Leidse Lasten*, 8, 9.

vember 1688 vroeg de corporatie de Leidse overheid om het aantal leden tot vijftig te beperken. De stad bood niet genoeg werk voor allemaal, aldus de gildenbestuurders. Inderdaad combineerden veel bidders hun ambacht met een ander beroep. Dirck Lefsen was bijvoorbeeld ook linnenwever en Carel Smit winkelier.¹⁶⁰ In 1741 bestond het gilde nog uit veertig personen en ook dit aantal achtte het gilde te groot met het oog op de werkgelegenheid. Het verminderde aantal inwoners speelde de bidders duidelijk parten.¹⁶¹ Leiden bood volgens de corporatie maar werk aan maximaal vierentwintig aansprekers. Het gilde legde daarom het probleem voor aan het stadsbestuur. Dat besloot dat het aantal bidders door natuurlijk verloop terug moest naar vijftentwintig.¹⁶²

Het oudst bekende reglement van het biddersgilde dateert van acht april 1723 en bevat achttien artikelen. De meeste daarvan vormden een soort gedragscode voor iedereen die als uitvaartverzorger wilde werken. Van gildendwang was geen sprake en een opleiding of proef was niet nodig.¹⁶³ Formeel stond het biddersambt open voor alle Leidse poorters die door het stadsbestuur tot het beroep waren toegelaten. In de praktijk werden echter katholieke uitvaartverzorgers geweerd.¹⁶⁴ De brief handhaafde grotendeels de situatie van voor de oprichting van het gilde, zij het dat over 'bidsters' niet meer werd gesproken. Aankomende bidders moesten ten overstaan van het stadsbestuur een eed afleggen en die daarna jaarlijks vernieuwen.¹⁶⁵ Het ging om de 'generale eed', bedoeld voor poorters, waarmee de Leidse aansprekers zwoeren de overheid en hun eigen bestuurders te eren, respecteren en gehoorzamen. Het biddersbestuur werd jaarlijks gekozen en bestond uit een deken en twee hoofdmannen. Vanzelfsprekend moesten de bidders ook beloven zich aan de regels te houden 'zoals een bidder eer- en eedshalve schuldig is en behoort te doen'.¹⁶⁶

Het stadsbestuur plaatste de bidders nadrukkelijk naast alle andere erkende uitvaartverzorgers, zoals de eerder genoemde gebuurten, gilden, schutterijen, de academische gemeenschap en de vroedschap. Alleen wie iemand buiten deze instellingen om wilde laten begraven, was verplicht het biddersgilde in te schakelen.¹⁶⁷ Hierdoor was de markt voor bidders klein en de onderlinge concurrentie groot. De gildenbrief handhaafde daarom de regel dat bidders zich niet mochten opdringen aan klanten om zo werk voor andere bidders weg te kapen. Ook was het hen niet toegestaan een eigen prijsbeleid te voeren. Het stadsbestuur stelde het tarief van een bidding aan minder dan honderd mensen vast op dertig stuivers per ingezette aanspreker. Grotere klussen, tot honderdvijftig adressen, kwamen op tweeënhalve gulden per bidder en voor nog omvangrijkere opdrachten mocht maximaal drie gulden in rekening worden gebracht. Verder kostte het verzorgen van een begrafenis nabestaanden vijftentwintig stuivers

¹⁶⁰ Zie ook Kok, *Funerair lexicon*, 30.

¹⁶¹ In 1660 telde Leiden naar schatting 60.000 inwoners. In 1748 bedroeg hun aantal ruim 37.000 (zie Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 43).

¹⁶² RAL, SAI, inv.nr. 118, p. 199v (23-2-1741).

¹⁶³ RAL, GA, inv.nr. 29, art. 1. Ook andere dienstverlenende beroepen kenden geen gildenproef, zoals de schuitenvoerders, turfdragers etc (vgl. Frijhoff (ea), *Geschiedenis van Amsterdam II*, 2, 93-94).

¹⁶⁴ Idem, inv.nr. 23 (2-11-1741).

¹⁶⁵ Idem, inv.nr. 29, art. 7.

¹⁶⁶ RAL, SAI, inv.nr. 753.

¹⁶⁷ RAL, GA, inv.nr. 29, art. 7.

voor elke ingeschakelde bidder. Aansprekers die meer vroegen, betaalden een boete van zes gulden.¹⁶⁸ Ook moesten bidders die instemden met een verzoek om te 'nodigen', dit werk helemaal afmaken voordat ze aan een andere opdracht begonnen. Het was ze dus niet toegestaan een aanvaarde taak uit te besteden om zelf een meer lucratieve 'bidding' te kunnen uitvoeren. Ook mocht een bidder niet twee klussen tegelijk doen.¹⁶⁹

Bidders droegen jaarlijks zes stuivers contributie af aan het gilde. Nieuwe leden betaalden bovendien tot 1731 eenmalig vijftig stuivers ingangsgeld; nadien zou dit worden verdubbeld. Daarnaast werd de kas van de corporatie hoofdzakelijk gevuld door een verplichte afdracht van een deel van de verdiensten. Iedere aanspreker die een bidding had gedaan, hoorde deze binnen een week door de jongste hoofdman te laten beschrijven in het zogeheten 'teekenboek'. Dit kostte een bidder volgens het eerste reglement telkens twee stuivers; acht jaar later moest het dubbele worden ingeleverd. Op verzuim stond een boete van vijftewintig stuivers en wie niet betaalde werd geroyeerd.¹⁷⁰ De inkomsten moesten het gilde in staat stellen om nabestaanden van leden vijftewintig gulden te geven ter bekostiging van de eigen begrafenis. Ook was het de bedoeling dat de corporatie zieke leden met een bescheiden vijftewintig stuivers per week zou bedelen.¹⁷¹ Maar vaak had het gildenbestuur hiervoor onvoldoende geld in kas. Toen de weduwe van de zoon van een oud bestuurslid in 1735 geld vroeg voor de begrafenis van haar schoonvader, kreeg ze dit niet omdat het gilde al twee behoeftige leden onderhield. De vrouw nam hier geen genoegen mee. Ze sleepte de deken en hoofdlieden voor de burgemeesters omdat ze het kasgeld van het gilde vooral aan wijn gespendeerd zouden hebben. Maar daarvoor was geen bewijs. De weduwe kreeg nul op het rekest.¹⁷² De rekeningboeken van het gilde bevestigen overigens de armlastige toestand van de corporatie.¹⁷³ Het bestuur weet de financiële problemen aan frauderende bidders, die zich ten onrechte ziek meldden of werk aannamen terwijl ze een uitkering van het gilde kregen.¹⁷⁴

3.5.2 Geschilbeslechting

De werkzaamheden van het gildenbestuur beperkten zich voor een belangrijk deel tot de handhaving van de reglementen. Een gildenproef was niet vereist, dus daar hoefde

¹⁶⁸ Idem, art. 5.

¹⁶⁹ Idem, art. 6. Zie ook RAL, SAIL, inv.nr. 119, p. 131 (19-3-1742).

¹⁷⁰ RAL, GA, inv.nr. 29, art. 8-10. Zie ook Idem, SAIL, inv.nr. 113, p. 83.

¹⁷¹ Leidse beurzen gaven zieken leden over het algemeen meer. Brouwersknechten, Westfalen en Vlamingen kregen bij ziekte uit hun beurs steeds 50 tot 60 stuivers per week (vgl. RAL, SAIL, inv.nr. 79, p. 33v, p. 51 en p. 135).

¹⁷² RAL, GA, inv.nr. 23 (23-12-1735).

¹⁷³ In 1735 was weliswaar sprake van een positief saldo van ruim tweeënveertig gulden, het jaar erop bedroeg het balansoverschot slechts vierentwintig gulden. Een begrafenisuitkering à vijftewintig gulden zou de bedelingsmogelijkheden van het gilde inderdaad fors hebben ingekrompen. Ook in de jaren erna bleef de kasinhoud van de bidders regelmatig ontoereikend, zeker toen de corporatie volgens de nieuwe, helaas niet overgeleverde, ordonnantie van 1741 aan ieder ziek lid twee gulden per week moest gaan betalen (Idem, inv.nr. 29).

¹⁷⁴ In 1751 stelde het gildenbestuur het stadsbestuur dan ook voor om leden die aldus fraudeerden van hun uitkering te beroven en te beboeten met drie gulden (Idem, SAIL, inv.nr. 123, p. 145; Idem, GA, inv.nr. 23 (9-9-1741)).

niet op te worden gelet.¹⁷⁵ De deken en hoofdlieden kwamen uitsluitend bijeen als een gildenlid officieel berispt moest worden of wanneer een uitkering werd aangevraagd. Dat gebeurde tussen 1682 en 1743 achtendertig keer, zo blijkt uit het gildenboek.¹⁷⁶ Hiervan gingen zesentwintig vergaderingen over een of andere schending van de gildenbrief. De overige zittingen draaiden hoofdzakelijk om bedelingsaanvragen, die hier buiten beschouwing worden gelaten. Daarnaast is ook het rekeningboek van de bidders van belang voor de bestudering van de rechtsprekende activiteiten van het gildenbestuur. Hierin tekende de corporatie tussen 1733 en 1743 nog eens twaalf overtredingen op. Dat brengt het totaal aantal zaken op achtendertig in eenenzestig jaar.

Van arbitrage door het gildenbestuur is in de boeken van de bidders geen sprake. Het forum kreeg niet te maken met achterstallige betalingen van cliënten of kwesties tussen leden onderling. Het ging steeds om dagvaardingen van bidders die een bepaling uit de gildenbrief niet waren nagekomen. Zeker de helft van de zaken ging over de registratie van verrichte werkzaamheden. Meestal legden bidders zich direct bij een veroordeling neer en betaalden de bijbehorende boete. Maar soms gaf een uitspraak van deken en hoofdlieden aanleiding tot een geschil. Het geval van Carel de Pecker is illustratief. Volgens de gildenbestuurders had de bidder verzuimd zijn bidding binnen een week in het tekenboek te laten registeren. En dus moest Carel de boete betalen die daarvoor stond, zo meende het gildenforum. Maar de bidder dacht daar anders over. Naar zijn mening hoefde hij een bidding niet dezelfde week nog te melden, maar binnen zeven dagen nadat de klus verricht was. De partijen kwamen er niet uit en legden het probleem voor aan het dagelijks bestuur van de stad, het college van burgemeesters. Dat stelde Carel in het gelijk. Maar het gildenbestuur gaf niet op en wendde zich vervolgens tot het voltallige Gerecht dat bestond uit schout, schepenen en burgemeesters. Dit college, verantwoordelijk voor de stedelijke keuren en reglementen, stelde uiteindelijk de deken en hoofdlieden in het gelijk.¹⁷⁷

Het stadsbestuur vormde in meer twijfelgevallen een beroepsinstantie voor veroordeelde bidders. In 1742 bleek Douwe van Talma op één dag twee begrafenissen te hebben verzorgd. Het gildenbestuur riep hem daarom op het matje en legde hem een boete op van zes gulden. Maar Douwe ontkende de regels te hebben overtreden. De deken en hoofdlieden legden de kwestie vervolgens voor aan het Gerecht. Dat stelde het gilde in het gelijk. Aan het geschil lag vermoedelijk een wijziging van de reglementen ten grondslag. Op drieëntwintig februari 1741 was een nieuwe gildenbrief verschenen. Helaas is die niet overgeleverd.¹⁷⁸ Maar duidelijk is wel dat in de voorafgaande jaren bidders bekeurd werden voor hetzelfde vergrijp zonder dat daar een uitspraak van het stadsbestuur voor nodig was. De boetes waren bovendien aanmerkelijk lager. Ook een rekest uit maart 1742 waarin het gilde het stadsbestuur om een interpretatie van de ge-

¹⁷⁵ RAL, GA, inv.nr. 29, art. 13.

¹⁷⁶ Het gildencollege vergaderde tussen 1682 en 1742 38 keer, waarvan 4 keer op maandag, 6 keer op dinsdag, 6 keer op woensdag, 11 keer op donderdag, 7 keer op vrijdag en 1 keer op zondag.

¹⁷⁷ RAL, GA, inv.nr. 23 (13-9-1731); Idem, SAIL, inv.nr. 113, p. 92v. Voor de positie van het Gerecht zie Groenveld, 'Bestuur en beleid', 56-60; Van Maanen, *Stadsarchief van Leiden*, xv; Prak, 'Gezeten burgers', 31; Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, p. 167. Vgl. Kernkamp, 'Regeering en historie', 52.

¹⁷⁸ Zie Idem, SAIL, inv.nr. 119, p. 131.

wraakte bepaling vroeg ten aanzien van begrafenissen die buiten Leiden werden gehouden, wijst op onduidelijkheden.¹⁷⁹ In de zaak Van Talma vroeg het gildenforum daarom of het dezelfde boete ook mocht opleggen aan bidders die hetzelfde hadden gedaan, maar nog niet waren gestraft. Een schepen antwoordde het gildenbestuur toen dat Douwe van Talma een exemplaar was en dat alleen nieuwe misstappen mochten worden bestraft.¹⁸⁰

Soms vroegen bidders het gildenbestuur om raad wanneer een overtreding dreigde. Zo mochten bidders geen werkzaamheden aan een ander doorgeven om vervolgens zelf een meer lucratieve klus te kunnen doen. Wie zijn eenmaal aangenomen werk niet afmaakte, kon rekenen op een boete van één of twee gulden.¹⁸¹ Bidders die, omgekeerd, werk van anderen wegkaapten, kregen eveneens een bestraffing. Christoffel Ledeboer had dus een probleem toen zijn neef en collega-bidder hem om assistentie vroeg bij het nodigen van een omvangrijke familie, terwijl de voogden van de familie met een ander in zee wilden gaan. Christoffel zag de klus al aan zijn neus voorbij gaan en legde daarop het verhaal aan het gildenbestuur voor. Dat wendde zich op zijn beurt weer tot de burgemeesters. Daarop bonden de voogden in; Christoffel mocht de bidding 'waarneemen'. Tevreden noteerden de gildenbestuurders dat de bidder hen kwam bedanken omdat ze voor hem naar de burgemeesters waren gestapt.¹⁸²

Tabel 3.4 Verdeling van de geschillen binnen het biddersgilde in soorten (1682-1743), uitgedrukt in personen (mannen (M), vrouwen (V) en totaal (T)) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes is het aantal keren vermeld dat een zaak in het gildenboek terugkeerde.

Type geschil	Personen 1682-1743			Gedaagde			Zaken	
	M	V	T	M	V	T	N	%
Overtreding gildenregels	4	0	4 ¹⁸³	30	0	30 ¹⁸⁴	33 (1)	89
Overig	0	1	1 ¹⁸⁵	3	0	3 ¹⁸⁶	4	11
Onenigheid over afspraken	0	0	0	0	0	0	0	0
Schulden van klanten	0	0	0	0	0	0	0	0
Klacht over geleverd werk	0	0	0	0	0	0	0	0
Schulden tussen broeders	0	0	0	0	0	0	0	0
Schending monopolie	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	4	1	5	33	0	33	37 (1)	100

Bron: RAL, GA, inv.nr. 23 en 29(1).

¹⁷⁹ RAL, SAII, inv.nr. 119, p. 131.

¹⁸⁰ RAL, GA, invr.nr. 23 (26-7-1742).

¹⁸¹ RAL, SAII, inv.nr. 86, p. 175.

¹⁸² RAL, GA, in.nr. 23 (3-8-1739).

¹⁸³ In dertig zaken is het gilde de eiser.

¹⁸⁴ Drie keer is het gilde gedaagd, in drie zaken is de gedaagde niet genoemd. Eén keer was het buurtbestuur van Meermansbrug gedaagd.

¹⁸⁵ In drie zaken is het gilde de eiser.

¹⁸⁶ In één zaak is het gilde gedaagd.

De 'overige' voor het gildenforum behandelde zaken betroffen een drietal bidders die hun werkzaamheden in beschonken toestand hadden uitgevoerd. Twee van hen kregen hiervoor een boete van dertig stuivers. Alleen Arent Gilleman kwam er vanwege zijn leeftijd met een gulden vanaf.¹⁸⁷ Ook de hiervoor beschreven zaak van de weduwe die vergeefs een vergoeding voor de begrafenis van haar schoonvader eiste, staat vermeld onder 'overig'.

Het gildenbestuur van de bidders was al met al geen forum dat geschillen over 'slecht werk' of problemen met niet-betalende klanten afhandelde. Ook liet het zich zelden uit over kwesties tussen bidders onderling. De in het gildenboek vermelde bijeenkomsten gingen vooral over overtredingen van de ordonnantie en dan nog met name van de bepalingen die de inkomsten van het gilde regelden. Bidders moesten hun eventuele problemen met klanten of met elkaar dus op een andere manier oplossen. Maar ook in andere, zeventiende-eeuwse bronnen kunnen vrijwel geen ruziënde bidders worden gevonden.¹⁸⁸ En dat mag merkwaardig worden genoemd. Juist vanwege het relatief grote aantal bidders en de aanwezigheid van andere instanties op de uitvaartmarkt zouden meer onderlinge twisten te verwachten zijn. Vermoedelijk bedienden bidders zich daarbij van informele methoden, bijvoorbeeld door het gildenbestuur te tippen over een niet gemelde of dubbele bidding. Het lijkt immers niet waarschijnlijk dat het driekoppige gildenbestuur zich voortdurend zelf van het handelen van de bidders op de hoogte stelde. Zo bezien kunnen de overtredingen wel als sporen van onderlinge rivaliteit worden aangemerkt. Maar bewijzen hiervoor zijn er niet. Ook ontevreden klanten kunnen het gildenbestuur hebben ingelicht.

In het resterende deel van dit hoofdstuk zal de aandacht uitgaan naar neringen. Gilden vertegenwoordigden maar een deel van de Leidse beroepsbevolking. Ze hadden vaak maar enkele tientallen leden.¹⁸⁹ Daarom zal tot slot naar de grootste werkgever van de stad worden gekeken, de Leidse lakenindustrie. Deze was verticaal georganiseerd en omvatte alle fasen van het productieproces. Hoe waren de rechtsprekende activiteiten van de neringen georganiseerd?

3.6 De lakennering

3.6.1 Ontstaan en ontwikkeling

De bloeitijd van de Leidse textielnijverheid begon enkele jaren na het ontzet van de stad in 1574. Voordien had Leiden steeds lakens van Engelse wol geproduceerd, maar de vraag naar deze stoffen van zware kwaliteit was afgenomen.¹⁹⁰ Onder invloed van ge-

¹⁸⁷ RAL, GA, inv.nr. 23 (24-10-1742; 22-5-1743).

¹⁸⁸ Alleen in de eerder genoemde kladresoluties van het stadsbestuur van 1666 werd de toenmalige deken door een anonieme bidder aangeklaagd. Dit betrof naar alle waarschijnlijkheid een appèlzaak. De kwestie was dan al eens door het gildencollege behandeld (zie noot 158).

¹⁸⁹ Vgl. De Vries (ea), 'Spectaculair succes en diep verval', 102.

¹⁹⁰ Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie', 54,54,65; Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I*, 370. Zie verder Idem, 38-41, 186-188, 205-209. Voor een vergelijking met andere Hollandse steden: Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 53-79, 182-185.

loofsvervolgingen en oorlogshandelingen kwam in het laatste kwart van de zestiende eeuw een migratiebeweging vanuit de Zuidelijke Nederlanden op gang die onder meer een groot aantal arbeiders en ondernemers uit Vlaamse textielcentra naar het Noorden voerde.¹⁹¹ Zij introduceerden saaien in Leiden, lichte wollen stoffen die gemaakt werden van goedkope wol, waarnaar internationaal een grote vraag bestond. Het Leidse stadsbestuur zag wel wat in de zogeheten 'nouvelle draperie' van de Vlamingen en lokte hen met allerlei toezeggingen, zoals gratis poorterschap naar de stad. Mede hierdoor vestigden zich veel Zuid-Nederlandse textielproducenten in Leiden. Maar ze kwamen ook af op de goede naam van de Leidse textiel en de plaats van de stad in het internationale handelsnetwerk.¹⁹² Al snel vervaardigden Leidse lakenproducenten vrijwel alleen nog saaien, waarvan de productie tussen 1580 en 1600 verveertigvoudigde, en in iets mindere mate andere stoffen als baaien, warpen, fusteinen en rassen.¹⁹³

In de loop van de zeventiende eeuw nam de concurrentie uit andere landen, met name Engeland toe.¹⁹⁴ Leidse textielproducenten reageerden hierop door hun productie uit te breiden met de aloude lakens, die ze echter voortaan van Spaanse wol maakten.¹⁹⁵ Bovendien verkortten ze het productieproces om de arbeidskosten te drukken.¹⁹⁶ Mede hierdoor trad een verschuiving op in de migratiestromen naar Leiden. Het aandeel van West-Vlaamse vluchtelingen nam af ten gunste van arbeiders uit textielcentra in Wallonië en het westen van Duitsland.¹⁹⁷ De meeste van deze nieuwkomers waren lakenwevers en lakenbereiders, beroepen waarnaar grote vraag was ontstaan.¹⁹⁸ Dankzij hen kon de totale textielproductie van Leiden tot ongekende hoogten stijgen. In 1640 bedroeg de productie ruim negenentachtigduizend stuks en in 1660 honderdzeventwintigduizend stuks. Het topjaar was 1664, toen Leidse textielproducenten meer dan honderdvierenveertigduizend stuks afleverden. Naar schatting was toen tweederde van de Leidse bevolking werkzaam in de textiel.¹⁹⁹

De hoge productieaantallen konden worden bereikt door een vergaande vorm van arbeidsdeling. Reeds van oudsher kende de textielbranche een scala aan deelbewerkingen die door verschillende groepen producenten werden uitgevoerd. Toen Leiden overging op de nieuwe draperie werden delen van de organisatie verder geoptimaliseerd. Kapitaalkrachtige kooplieden-ondernemers ofwel reders deden hun intrede in

¹⁹¹ Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 41,42,54,55.

¹⁹² De Vries (ea), 'Spectaculair succes en diep verval', 88,89; Lucassen & Penninx, *Nieuwkomers*, 77; Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II*, 12-17, 42, 105.

¹⁹³ Baaien, warpen, fusteinen en rassen zijn lichte stoffen die van goedkope wol werden vervaardigd. Baai is een ruwe wollen stof, geschikt voor tussenrokken, borstlappen en mannenhemden. Warp leek op baai, maar was minder ruw en werd gebruikt voor halsdoeken, schorten, meubelvertrekken en vrouwenbovenrokken. Fustein is een mengstof van wol en linnen die bijzonder geschikt was voor wambuizen. Ras tenslotte was een glad wollen weefsel, dat diende voor bovenkleding als mantels, schorten en broeken.

¹⁹⁴ De Vries, 'De Leidse textielnijverheid', 83,84.

¹⁹⁵ Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II*, 125,126,378. Vgl. Idem, *Bronnen IV*, 230 par. 1 (1614).

¹⁹⁶ Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 188.

¹⁹⁷ Lucassen, 'Leiden als middelpunt', 150.

¹⁹⁸ Er zijn ook aanwijzingen dat Leidse textielondernemers bewust arbeiders rekruteerden in het land van Luik, Eupen, Aken en andere West-Duitse steden (Idem, 152,158).

¹⁹⁹ De Vries (ea), 'Spectaculair succes en diep verval', 97,98; Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie III*, 930-931.

de laken- en greinering. Zij plaatsten zich boven de oude textielondernemers of drapiers door de wol in te kopen en die via hen bij loonarbeiders te laten bewerken. Daarnaast financierden reders ook eigen weverijen en ververijen, waardoor zij de kosten drukten en bovendien beter konden inspelen op marktontwikkelingen. Toch zouden de ateliers van de grote ondernemers geen gemeengoed worden in Leiden. In de andere textielsectoren behielden de drapiers hun vooraanstaande positie. De huisindustrie bleef de norm, mede door toedoen van de stedelijke overheid.²⁰⁰

De invloed van het stadsbestuur op de textielnijverheid was groot. Leiden was immers economisch afhankelijk van de lakenexport en de bijbehorende accijnsopbrengsten.²⁰¹ Om de productie in goede banen te leiden en de export te bewaken, ontwikkelde het stadsbestuur allerlei regelgeving en een degelijk controleapparaat. Zo vernieuwde het regelmatig de productieregels in de lakenkeuren en vestigde het aan het begin van de vijftiende eeuw een verkooppunt in het stadhuis, de lakenhal.²⁰² Daarnaast beschermde de Leidse overheid de kleine textielondernemers tegen de grote. De stad stelde bijvoorbeeld een limiet aan het aantal weefgetouwen dat een textielproducent in huis mocht hebben. De doelbewuste regels tegen schaalvergroting waren bedoeld om de werkgelegenheid in de stad niet in gevaar te brengen. Werkloosheid betekende immers een grote druk op de armenzorg en een vermindering van de belastinginkomsten. Tegelijk beschermde de stedelijke overheid de grondstoffenmarkt tegen de dominantie van grote ondernemers.²⁰³

Het duidelijkst was het overheidstoezicht vertegenwoordigd in de neringen, een mogelijk uit Engeland afkomstige organisatievorm, die aan het einde van de zestiende eeuw werd ingevoerd. Neringen waren verticale, per soort textiel gestructureerde overheidsinstellingen die toezicht hielden op de naleving van de reglementen.²⁰⁴ Er was een lakennering, een saainering, een baainering enzovoorts. Al deze bedrijfstakken kregen een eigen hal waar producenten hun stoffen verplicht ter keuring moesten aanbieden. Het bestuur van een nering bestond uit enkele gouverneurs en een tweetal superintendenten. De gouverneurs waren afkomstig uit de *inner circle* van de voornaamste textielondernemers. Zij werden ieder jaar gekozen. De superintendenten waren schepen die iedere drie maanden doorschoven naar een andere nering.²⁰⁵ Zij benoemden jaarlijks de verschillende in de hal werkzame inspecteurs en overige functionarissen die belast waren met de kwaliteitscontroles. Zo kende de lakenhal onder meer een baljuw, een deken, drie werkmeesters, twee provisionaars of plaatsvervangers en drie tarameesters. In totaal waren bij alle neringen rond 1670 honderddrieënzestig controleurs actief.²⁰⁶

200 De Vries (ea), 'Spectaculair succes en diep verval', 88-91; Noordegraaf, 'The New Draperies', 191-193; Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I*, 269-271 en *Idem*, II, 111,350-351.

201 Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II*, 106; Nagtegaal, 'Stadsfinanciën', 111,124-132.

202 Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II*, 348; Davids, 'Neringen, hallen en gilden', 100-101.

203 Davids, 'Neringen, hallen en gilden', 108-109,111; Duplessis & Howell, 'Leiden and Lille', 61.

204 In 1586 bestonden vier neringen. Rond het midden van de zeventiende eeuw waren het er zeven: een laken-, baai-, saai-, ras-, fustein-, warp- en greinering. Zie Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II*, 107,108, 351.

205 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 170,171.

206 Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse textielindustrie II*, 439.

3.6.2 Geschilbeslechting

Wie de productienormen van de nering overtrad, kon rekenen op een boete. Deze werd in eerste instantie opgelegd door de baljuw van de betreffende hal. Na betaling was de kous af. Het bestuur van de nering kwam doorgaans pas in beeld bij onenigheid over het geconstateerde vergrijp of de omvang van de sanctie. Bij het forum was in die gevallen beroep mogelijk. Alleen wie om een andere reden een oordeel van de superintendenten en gouverneurs verlangde, kon zich direct tot hen wenden.²⁰⁷ De uitspraken van de bestuurders van de lakennering staan opgetekend in de zogeheten 'kwestieboeken'. Vermoedelijk hebben andere neringen dergelijke boeken ook bijgehouden, maar die zijn niet overgeleverd. Bovendien ontbreekt van de lakennering het deel dat loopt van 1647 tot 1665. De gegevens ten aanzien van geschilbeslechting en berechting van overtredingen door de neringen zijn dus niet overvloedig. Het kwestieboek van 1665-1696 bevat echter voldoende zaken voor een goede indruk, zeker in vergelijking met de tot nu toe besproken gildenboeken. Tussen 1665 en 1668 spraken de twee superintendenten en de drie gouverneurs van de lakennering zich uit in tweehonderdzesenvertig kwesties.²⁰⁸ Zij vergaderden iedere twee weken op donderdag. Bij zaken die de hele nering aangingen was beroep mogelijk bij het stadsbestuur, maar daar zijn tussen 1665 en 1668 geen sporen van gevonden. De nering handelde de geschillen tussen haar leden grotendeels zelf af.²⁰⁹

Posthumus, die vrijwel ieder aspect van de Leidse lakenindustrie nauwkeurig onderzocht, schreef weinig over geschilbeslechting door de nering. In zijn geschiedenis van de Leidse textielindustrie beperkte hij zich tot een beschrijving van de controlevoorschriften. Deze verdeelde hij in keuringen van de grondstoffen, de arbeidsmiddelen, de onafgewerkte weefsels en het eindproduct.²¹⁰ Een aantal van deze inspecties vond in de lakenhal plaats, maar veel controleurs opereerden ook daarbuiten. Daarnaast hield het neringbestuur zo nu en dan inspecties van werkplaatsen. De overtredingen die bij de controles werden aangetroffen, zijn vaak technisch van aard en betroffen de kwaliteit van de wol, de afmetingen van de lakens, het omgaan met leerjongens en de betaling van arbeiders die niet in de kost waren bij drapiers.²¹¹ Een ander deel van de artikelen was gericht op het bestrijden van fraude. Zo verbood het stadsbestuur de levering van lakens voordat deze op de lakenhal waren gecontroleerd.²¹² Verder mochten producenten niet sjoemelen met de tijdens de inspecties aangebrachte 'visitatieloodjes' of de eveneens verplichte 'poorterslloodjes'.²¹³ Tot slot moesten overtreders de bij een geconstateerde schending opgelegde boete binnen veertien dagen betalen. Een eventueel hoger beroep bij het gerecht was pas toegestaan nadat de boete was betaald.²¹⁴

²⁰⁷ Idem, *Bronnen V*, nr. 227 (p. 535-559) art. 1, 2, 4, 10, 19.

²⁰⁸ RAL, HA, inv.nr. 219.

²⁰⁹ Alleen het bestuur van de warpennering procedeerde enkele keren voor de burgemeesters (zie b.v. RAL, SAII, inv.nr. 249 (3-7-1664); Idem, 250 (4-1-1664; 18-5-1666; 26-8-1665; 9-2-1666).

²¹⁰ Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche textielindustrie II*, 451-564.

²¹¹ Vgl. Posthumus, *Bronnen V*, 227, art. 75.

²¹² Idem, art. 33.

²¹³ Idem, art. 31,32,57,58,61.

²¹⁴ Idem, art. 81.

Dertien procent van de zaken in het kwestieboek van de lakennering van 1665-1668 heeft betrekking op schendingen van de hierboven genoemde bepalingen. Ongeveer eenderde van de overtreders had het veertigste artikel van het lakenreglement aan zijn laars gelapt. Volgens deze bepaling hoorden drapiers hun werklieden die niet in de kost waren in geld uit te betalen en niet in natura. Op overtreding stond maar liefst honderd gulden boete, maar dit bedrag werd zelden opgelegd. Waarschijnlijk hield het forum van de lakennering bij de bestraffing van textielproducenten rekening met hun inkomen, dat over het algemeen niet bijzonder hoog was.²¹⁵ Een andere regelmatig terugkerende overtreding van het neringreglement was het niet of onvoldoende uitkeren van arbeidsloon. Hierop stond geen vastomlijnde sanctie. Wel mochten onderbetaalde arbeiders beslag leggen op lakens van hun baas om daarmee alsnog betaling af te dwingen.²¹⁶

Heel alert waren neringbestuurders op productiefouten. Lakens die niet aan de eisen voldeden, moesten op de hal blijven tot de eerstvolgende vergadering van de gouverneurs en superintendents. Het forum diende zich dan te buigen over een boete voor de verantwoordelijke producent.²¹⁷ De hoogte van het bedrag was afhankelijk van de geconstateerde fout. Zo moest Paulus Pires vijf gulden en tien stuivers betalen voor een laken met de verkeerde maten.²¹⁸ Isaac de Carpentrij kreeg voor een soortgelijk vergrijp een boete van vijf gulden.²¹⁹ Op fraude stonden hogere straffen. Arnoudt Wilckijn diende tien gulden af te dragen omdat hij een laken niet had laten controleren. De straf viel nog mee, aangezien de reglementaire sanctie twaalf gulden bedroeg.²²⁰ Voller Claes Pietersz. had voor de tweede keer een laken zonder prentlood vervoerd en gevold. De baljuw eiste zesenvertig gulden, bijna het dubbele van wat volgens de keur geëist mocht worden. Maar nadat beide partijen de zaak aan het neringbestuur ter arbitrage hadden voorgelegd, oordeelden de superintendents en gouverneurs dat Claes maar zesendertig gulden hoefde te betalen.²²¹

Veruit de meeste geschillen in het kwestieboek van de lakennering gaan over betalingsachterstanden. Bijna driekwart van de tweehonderdzesenvertig zaken die tussen 1665 en 1668 door de superintendents en gouverneurs behandeld werden, waren financieel van aard. Helaas bevatten de kwesties weinig informatie en is van de betrokken personen alleen de naam genoteerd. De formule is doorgaans dezelfde: A dagvaart B, B bekent schuld, waarna de betrokkenen in samenspraak met het forum van de la-

²¹⁵ RAL, HA, inv.nr. 219 (12-7-1666; 15-9-1667). Vgl. De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 340.

²¹⁶ RAL, HA, inv.nr. 219 (22-11-1668).

²¹⁷ Het neringbestuur hield het geld van die boete apart en gaf het aan het einde van ieder jaar aan de drapiers terug (Posthumus, *Bronnen V*, 227, art. 56).

²¹⁸ RAL, HA, inv.nr. 219 (5-5-1667).

²¹⁹ *Idem* (2-6-1667).

²²⁰ *Idem* (12-11-1666). Zie Posthumus, *Bronnen V*, 227, art. 33.

²²¹ RAL, HA, inv.nr. 219 (15-10-1667). Het vervoeren van ongecontroleerde lakens kwam een overtreder op 12 gulden te staan. Het voor de tweede maal vollen van een laken zonder prentlood kostte 16 gulden. Dat samen is 28 gulden (Posthumus, *Bronnen V*, 227, art. 33 en 61).

kennering een betalingsregeling troffen.²²² In achttien procent van de gevallen was sprake van een default.²²³ Wanneer de schuldvraag minder duidelijk lag vroegen de geschilvoerende partijen de neringbestuurders om een scheidsrechterlijk oordeel over de omvang van de schuld en de termijn waarbinnen die voldaan moest zijn.²²⁴ De arbitrage in financiële geschillen was van bijzonder belang voor de sector. Door de vergaande vorm van arbeidsdeling stonden veel mensen in een sterke afhankelijkheidsrelatie tot elkaar. Een problematische terugbetaling van verleende kredieten of de huur van machines konden producenten in grote financiële problemen brengen. De lage winstmarges in de branche speelden ook een rol. Daarom hechtte het neringbestuur groot belang aan het soepel wegwerken van schulden. De meeste crediteuren kregen een nieuwe betalingstermijn of een speciale afbetalingsregeling. De lakenexport mocht in geen geval in gevaar komen.

Nu maakten producenten dringende financiële problemen ook wel bij het college van vredemakers aanhangig. De vredemakersboeken bevatten anno 1664 enkele tientallen zaken met betrekking tot achterstallig scheer- of persloon, openstaande huurrekeningen voor ramen en wanbetalende klanten. Meestal spraken de vredemakers daarin direct een oordeel uit. Een klein aantal, doorgaans gecompliceerde geschillen verwezen ze terug naar het forum van de lakennering. Dergelijke renvooiën kunnen soms in het kwestieboek worden teruggevonden. Op veertien juni 1668 riep Jan Hendricx Weijnte collega Pieter Mauritsz. Smit voor de vredemakers. De heren hadden onenigheid over de lengte van twee halve lakens. Het college van vredemakers vond het conflict te ingewikkeld voor een snelle afhandeling en verwees beide partijen naar het neringbestuur. Dat oordeelde uiteindelijk dat de gezworen meter, een beëdigde ambtenaar, de maten van de stukken opnieuw moest opnemen. Daarna zouden Jan en Pieter hun geschil moeten beëindigen.²²⁵ In totaal verwezen de vredemakers in 1664 negen geschillen door naar het forum van de lakennering.²²⁶ Ook kon een kwestie terecht komen bij een van de functionarissen van de hal, zoals de tarrameesters. Dit laatste verklaart waarom de vredemakers alleen al in 1664 negen zaken doorverwezen, terwijl superintendanten en gouverneurs tussen 1665 en 1668 maar twee renvooiën bespraken.

222 Een voorbeeld: 'Jelles Jellesz. moet hebben van Karl Specke 18 gulden en 8 stuivers; [Specke] bekent de schulden waervoor hij lijnden (linnen) in pand heeft; gouverneurs hebben geordonneert het lijnde in handen te houden tot den eerste februari 1666 naer bijstant van betaling het lijnden tot sijn betaling te vercopen of te behouden tot sijn betaling' (RAL, HA, inv.nr. 219 (17-12-1665)).

223 Een verstek kostte de overtreder de eerste keer zes stuivers, de tweede keer twaalf en de derde keer dertig stuivers. Op de vierde absentie stond een algeheel werkverbod en een strafrechtelijk proces. Het kwestieboek bevat in de bestudeerde periode echter nauwelijks zulke herhaalde absenties. Dit lijkt erop te duiden dat de rekeningen na het eerste verstek alsnog buiten het neringbestuur om zijn verreffend.

224 RAL, HA, inv.nr. 219 (21-1-1666).

225 Idem (14-6-1668).

226 Vijfzaken werden verwezen naar gouverneurs van één van de andere hallen. In totaal kunnen in de vredemakersboeken in 1664 honderden textielproducenten worden aangetroffen. Van de meeste is niet bekend tot welke nering ze behoorden. Ze worden dan bijvoorbeeld slechts 'drapier' genoemd. Ook kunnen veel textielproducenten schuilgaan achter de namen van hun procureurs.

Tabel 3.5 Verdeling van de geschillen binnen de lakennering in soorten (1665-1668), uitgedrukt in personen (mannen (M), vrouwen (V) en totaal (T)) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes is het aantal keren vermeld dat een zaak in het kwestieboek terugkeerde.

Type geschil	Personen 1665-1668						Zaken	
	Eiser			Gedaagde			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Schulden tussen producenten	164	24	188	150	30	180	182	74
Overtreding neringregels	30	3	33	31	2	33	32 (1)	13
Overig	29	4	33	30	2	32	32	13
Onenigheid over afspraken	0	0	0	0	0	0	0	0
Klacht over geleverd werk	0	0	0	0	0	0	0	0
Schulden van klanten	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal	223	31	254	211	34	245	246 (1)	100

Bron: RAL, HA, inv.nr. 219.

Onder de 'overige geschillen' bevinden zich de zaken die vanwege gebrekkige of onduidelijke gegevens niet onder de overige categorieën konden worden gegroepeerd. De tabel is in verhouding tot de overzichten die eerder bij de bespreking van de gilden zijn gebruikt, iets korter omdat de schending van het gildenmonopolie vanzelfsprekend alleen op corporaties van toepassing is.

De superintendenten en gouverneurs kregen beduidend meer zaken voorgelegd dan de dekens en hoofdlieden van de gilden. Dat is niet verrassend, gezien de omvang van de lakennijverheid in Leiden. Eigenlijk valt de hoeveelheid kwesties die bij het forum van de lakennering aanhangig werd gemaakt, zelfs enigszins tegen in verhouding tot de aantallen waar de gildenbesturen mee te maken kregen. En dat is opmerkelijk. De lakenindustrie richtte zich in tegenstelling tot de vier bestudeerde gilden op de export en leverde aan veel mensen werk. De stedelijke overheid was zelfs financieel in hoge mate afhankelijk van de textiel. Gezien het grote belang van de export zouden juist meer geschillen te verwachten zijn. Handelsrelaties steunden immers voornamelijk op de reputatie van het exportproduct. Overtredingen van de keur deden daar over het algemeen afbreuk aan en dat was niet goed voor de naam van de individuele producenten.²²⁷ Een geconstateerde schending zou daarom in theorie tot heftige protesten van de betrokken overtreders kunnen leiden. Daarvan lijkt in het kwestieboek geen sprake. Dit kan er op duiden dat de boetes die de beambten van de hal aan producenten oplegden, over het algemeen vlot betaald werden. Hoe sneller een bekeuring werd afgewikkeld, des te beter. Negatieve verhalen over aangetoonde sjoemelpraktijken moesten worden voorkomen. Het forum van de lakennering kwam er vaak alleen aan te pas wanneer de betrokken partijen de boete echt niet konden accepteren. In de meeste gevallen verlaagden de superintendenten en gouverneurs de boete ook, bij wijze van tegemoetkoming.

²²⁷ Lesger, 'Huwelijk, opportunisme en bedrog', 70.

3.7 Conclusie

De in dit hoofdstuk besproken gilden en de lakennering verschilden onderling behoorlijk wat betreft hun activiteiten en reglementen. Ook de zaken die door de diverse besturen en colleges werden behandeld, waren uiteenlopend. Hieruit kunnen maar tot op zekere hoogte conclusies worden getrokken. De vier besproken gilden zijn immers niet geselecteerd op basis van representativiteit, maar omdat van andere gilden geen boeken zijn overgeleverd waarin op systematische wijze geschillen staan beschreven. Het 'kwestieboek' van de lakennering is eveneens het enig beschikbare. Daarbij laat de verslaglegging van de geschillen veel te wensen over, waardoor naar sommige verbanden en oorzaken slechts gegist kan worden. Tenslotte beslaan de onderzochte archieven uiteenlopende perioden. Dit alles maakt onderlinge vergelijkingen problematisch. Desondanks kan het naast elkaar plaatsen van gegevens de ogen openen voor opvallende overeenkomsten en verschillen die meer licht werpen op geschilbeslechting door gildenbesturen.

De indruk is dat de hoeveelheid kwesties die de afzonderlijke gildenfora te behandelen kregen, voor een belangrijk deel kunnen worden teruggevoerd op verschillen tussen de corporaties, zoals ook H. Deceulaer voor Antwerpen aantoonde. Zo kan het feit dat bijvoorbeeld de besturen van het chirurgijns- en apothekersgilde meer zaken kregen voorgelegd dan dat van de glazenmakers, worden verklaard uit het meer ontwikkelde standsbewustzijn van die gilden. Apothekers administreerden hun werk bovendien goed. Door hun status en de controleerbaarheid van hun vorderingen waren ze meer geneigd om geschillen met klanten op een officiële wijze te beslechten. Hetzelfde geldt voor de chirurgijns, die contracten sloten met hun patiënten.

Ook de aard van de besproken kwesties verschilde per corporatie. Het glazenmakersambacht was minder specialistisch dan dat van de apothekers en de chirurgijns, waardoor glazenmakers meer te klagen hadden over schending van het monopolie. Farmaceuten onderscheidden zich op hun beurt van de chirurgijns door bijvoorbeeld de vergaande vorm van standaardisering. Zij moesten zich stipt houden aan het zogeheten *dispensatorium*. Het gildenbestuur zag daar eigenhandig op toe, wat een relatief groot aantal overtredingen aan het licht bracht. Overigens probeerden apothekers en chirurgijns regelmatig om kwesties buiten de gildenkamer te houden door ze bij het college van vredemakers aanhangig te maken. De vredemakers hielden vaker zittingen dan de gildenfora en handelden kwesties doorgaans vlot af, wat bij nijpende financiële problemen gunstig was. Maar de lage rechtbank vond de geschillen vaak te ingewikkeld om ze snel te kunnen beslechten en verwees ze alsnog naar de gilden. Van doodbidders konden geen 'renvoeien' worden aangetroffen. Zij gebruikten hun gildenforum bovendien nauwelijks voor rechtstreekse confrontaties met collega's of klanten. Naar de reden hiervoor moet worden gegist. Waarschijnlijk vormden de bidders nauwelijks een collectief. De aansprekers waren onderling in een hevige concurrentiestrijd verwickeld. Verder vereiste het vak niet veel vaardigheden en dus kon iedereen toetreden. De meeste bidders waren bovendien 'parttimers' die op een ander beroep konden terugvallen.

Overeenkomsten waren er ook tussen de besproken gilden. Allemaal richtten zij zich in eerste instantie op de lokale Leidse markt, waardoor zij nauw waren verbonden met het wel en wee van de stad. Zo liften de glazenmakers in de zeventiende eeuw mee op de expansie van Leiden en leden de bidders in de achttiende eeuw onder de bevolkingsafname. De komst van de universiteit van Leiden en de vele epidemieën beïnvloedden het professionaliseringsproces van het apothekers- en chirurgijngilde. Verder kan worden geconcludeerd dat gildenleden hun besturen vooral mobiliseerden bij materiële zaken. Moeilijkheden in de meer immateriële sfeer, zoals beledigingen, kwamen niet in de kwestieboeken voor. Er kon slechts één officiële spijtbetuiging of *amende honorable* worden teruggevonden. Gildenbesturen fungeerden ook nauwelijks als geschillencommissies *avant la lettre* waar klanten hun klachten aanhangig maakten. Voor al deze kwesties waren in de Leidse *geschilbeslechtingdelta* weer andere kanalen beschikbaar, waarop elders in dit boek nader wordt ingegaan. Van vuilverklaringen of andere onderlinge sancties, zoals R. Dekker in zijn artikelen beschreven heeft, was bij de bestudeerde gilden geen sprake. Het lijkt dus, gezien de lage aantallen kwesties, wat overdreven om met *Het welvaren der stad Leiden* te spreken over ‘gedurige kwellingen’.

Hetzelfde kan worden gezegd naar aanleiding van de geschillen die textielproducenten aan het forum van de lakennering voorlegden. De hoeveelheid zaken die tussen 1665 en 1668 staat genoteerd, mag zelfs bescheiden worden genoemd, zeker als alleen naar de overtredingen van de voorschriften wordt gekeken. Dat is enigszins merkwaardig. De lakenindustrie richtte zich in tegenstelling tot de vier bestudeerde gilden op de export en leverde aan veel mensen werk. Het stadsbestuur was zelfs in hoge mate financieel afhankelijk van de textiel. Gezien het hoge belang van de uitvoer zouden meer geschillen te verwachten zijn. De export was voor een belangrijk deel gebaseerd op reputatie. Importeurs kochten goederen immers hoofdzakelijk op grond van het vertrouwen dat de geleverde producten in orde waren. Overtredingen deden afbreuk aan dat vertrouwen en waren daarom schadelijk voor de goede naam. Maar misschien juist om die reden protesteerden weinig producenten bij aantoonbare gebreken tegen de opgelegde boete. Zij hadden belang bij het snel afhandelen van de bekeuring om zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan de overtreding te geven.

Veruit de meeste van de ruim tweehonderdzesenveertig geschillen in het kwestieboek van de lakennering gingen over achterstallige betalingen. Dat lijkt inherent aan de verticale organisatie van de nering waar exponenten van de verschillende productiefasen elkaar kredieten gaven. Betalingsproblemen van klanten, de kopers van het eindproduct, werden nauwelijks bij het neringbestuur aanhangig gemaakt. Dit omdat de producenten weinig direct contact hadden met de klanten. De handelsrelaties liepen via drapiers en lakenkooplieden. Zij daagden slecht betalende klanten voornamelijk in hun eigen woonplaatsen voor het gerecht.

De lakennering verschildte qua organisatie dus sterk van de Leidse gilden. Een nering vormde een soort productschap, waar alleen de grootste ondernemers enige zeggenschap hadden. Een nering had bovendien geen leden, kende geen contributie en bezat zodoende weinig corporatieve elementen. Desondanks kunnen ook duidelijke overeenkomsten worden aangewezen. De overheid beschouwde zowel gilden als ne-

ringen als instrumenten voor het handhaven van de sociale rust door het behoud van werkgelegenheid en verlaging op de druk van de armenzorg.²²⁸ Beide organisatievormen hielden de kwaliteit van de producten in de gaten, bewaakten de opleidingen en handelden geschillen af. In die zin kan het beslechten van geschillen tot een onderdeel van hun bestaansrecht worden gerekend. Dat gilden en neringen dat bij voorkeur buiten de officiële bestuursvergaderingen om deden, zal de Leidse overheid niet hebben gestoord. Zij was vooral geïnteresseerd in het resultaat: sociale rust in de stad en een soepel lopend rechtssysteem.²²⁹

228 Volgens C. Davids waren de verschillen tussen neringen en gilden 'niet essentieel'. Davids, 'Neringen, hallen en gilden', 118. Vgl. Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 340.

229 Duplessis & Howell, 'Leiden and Lille', 61.